

İSLÂMİYET VE MİLLETLER HUKUKU (1)

Ahmed Reşid Turnagil

La Haye'deki Milletlerarası Hukuk Akademisinde profesör

GİRİŞ. İPTİDAÎ MALÛMAT

§ 1. İslâmiyet ve milletler hukuku. İslâm hukuku. Müellifler. — § 2. Muhammedin devrinde âlemin siyasi ahvali. — § 3. İslâm'da siyasi cemiyetin asli alâmetleri. Âmme kuvvetinin ne yolda teşkil olunduğu. — § 4. İslâmiyetin intişarının mahiyeti ve neticeleri.

§ 1. — *İslâmiyet ve milletler hukuku. İslâm hukuku, Müellifler.*

Şu: «islâmiyet» ve «milletler hukuku» tâbirlerini gûya medlûl-leri arasında mevcut ziddiyetin fark ve temyiz edilebilmesi için karşılaştırmak üzere yanyana koymadım; hâkim huzuruna çıkan iki hasım gibi birbirinin yanına getirmedi; onları böylece birbirine şerik ve refik etmekle her birinin usulünü ve erkânını esasî kaide-lerini mukayese etmek, ve bu kıyas neticesinde ve sayesinde, birbirine uygunluklarını belirtmek, ta bidayette imtizaçlı, ahenkli karabetlerini göstermek niyetinde bulundum. «İslâmiyet» ile «millet-

(1) [Müellifin tercüme esnasında gördüğü lüzuma binaen izah ve tafsil yolunda ilâve ettiği fıkralar ve cümleler şu: [] işaretler içindedir. — Bu eser vaktiyle (1926 - 1933) İstanbul Hukuk Fakültesinde mukayeseli esasî hukuk ve devletler umumî hukuku tadrîs etmiş olan Ahmed Reşid Turnagil'in La Haye'de müesses Milletlerarası Hukuk Akademisinde verdiği (1937) derslerden teşekkül etmiştir.]

Profesör Ahmed Reşid'in, derslerini takrire başlamadan evvel, iradetmiş olduğu hitabenin esaslı fıkralarının çıkarılıp buraya derci gerekli olacağı itikadında bulduk:

«Madamlar ve Mösyöler, Tettebbü ve tetkiklerimin mevzuu olan madde-den bahse girişmeden önce, şimdi vâki olacak ifadelerimin mutazammın olduğu hakikate muhataplarının bazılarınca vukuf kesbedilmeksizin husule gelebilecek fikirleri ve zehapları bertaraf etmek ve kalbimi vesveseden ve bin-

ler hukuku» bahis mevzuu bulunduğu vakit bunlara öylece karşı karşıya koymaklık keyfiyeti bazı kimselerde — birçok kimseler demek üzere idim— bir inanmazlık, bir itimatsızlık husule getirir, çünkü bu kimseler İslâmiyet ile milletler hukuku arasında hiçbir uygunluk, imtizaç yolunda hiçbir alâka tasavvur etmezler, çünkü onların zihinlerinde İslâm, bu dinle mütedeyyin olmıyan yahut bu dine salik olmak istemiyen herhangi bir adamın boynunu vurmağa hazırlanmış bir kılıç suretinde musavver olup, halbuki hak ile cebir, haksız ve hotkâmane, bir taraftan da keskin kılıçla müeyyet cbeir, içtima etmez, telif kabul eylemez iki zıttır, birbirini nefyeder iki şeydir. Düşünüşleri, istidlâl ve muhakemeleri şu minval üzere olanlar mâzur görülürler, zira İslâmiyet hakkındaki bilgileri, bilhassa İslâmiyetin milletlerarası münasebetlere taallûk cihetiyle olan teâlîmi, düsturları, emir ve nehiyleri hakkındaki malûmatları — eğer yanlış değilse — bu maddede sahih ve tam bir rey hasıl edebilmelelerine müsait olacak kifayet derecesinden çok aşağıdır.

İslâm hukuku henüz garbî Avrûpada ve Amerikada geniş ve derin tetebbuu mazhar olmamıştır. Vakıâ Hindistanın İngiltere, şarkî Hindistanın Felemenk ve Cezairin Fransa tarafından fethedil-

netice vicdanımı ıstıraptan masun tutmak üzere birkaç söz söylemekliğime müsaade ediniz. — Takrirlerim esnasında, milletler hukuku bakımından telâkki olunan *Araplarla Bizanslıların münasebetleri* hakkında muhtasar bir eser yazmış olan Ernest Nys'e imtisal edeceğim, ve onun yaptığı gibi, tarih muhitine sık sık girip, vukuatın cereyanıyla birbirinin karşısında mekân tutmuş ve itikatları namına asırlarca birbiriyle mücadeleler etmiş olan, muhtelif dinlere salik, kavimleri karşı karşıya koymağa, takdir ve kıyas mevkilerine getirmeğe mecbur olacağım. Milletler hukukuna dair bir tetebbu, hele zarurî olarak mukayeseli olunca, tarihin muzaheretinden ve ışığından müstağni olamaz. İnsanların fiilleri ve sözleridir ki her tarikin veya mesleğin, dinî, felsefî vesair her mezhebin usullerini veya âdabını şerh ve tefsir ederler; bu sebeple, elimdeki fener, yoldaşlıklarıyla övündüğüm şu güzide dinleyicilerle birlikte, takibedeceğim yolu iyice aydınlatabilmek için o sözlerde ve fiillerde beliren içtihadı muhtaçtır. Madamlar ve Mösyöler, bu ışık olmayınca baktığımız yerlerde tefrik ve temyiz vasıtası, tâyin ve teşhis medarı olacak çizgileri, alâmetleri, hudutları, çevreleri göremiyerek, sık sık tereddüt, şüphe girivelere düşeriz; bu hal ise unsurları ve malzemesi Garpta henüz iyice keşfolunmamış bir ilim diyarından çıkarılmış ve çok külfet ve emekle husule getirilmiş bir etüdü bütün meziyetlerini giderir. — Orta Çağ ile onu takibeden devrin ilk zamanlarında yaşamış olan Hıristiyanların gerek müslümanlara ettikleri muamelelerde (Haçlılar hareketini yapmakla irtikâbolunan büyük hataya telmih ediyorum), gerek Hıristiyan olmıyan diğer kavimlere (meselâ Amerika kıtasındaki asıl yerli ahaliye) muamelelerinde kendilerini İncil-i Şerif tarafından izni ve ruhsatı haiz, hattâ memur olduklarına inanmıyorlardı; bu itikadın bâtil

mesi üzerine Garplı devlet adamları bu yerler ahalisinden olan birçok Müslümanın ihtiyaçlarını tesviye etmek; hususiyle oralarda bunların âdetlerini itibar nazarında, dinî akidelerini, vicdanî kanaatlerini mer'iyet mevkiinde tutacak bir adli idare teşkil etmek lüzumunu hissettiklerinden, İslâm hukukuna dair tetebbular, sırf tebahur azmiyle, malûmat tevsii maksadiyle iktisabına teşebbüs olunan nazari ilimler sahasından çıkıp filhal amelî ve tatbiki olacak bilgiler zeminine intikal etmiş ve bu zeminde haylı eser vücuda getirilmiştir. Fakat hususî hukukun hududu aşılip da âmme hukuku sahasına geçilince tamamiyle doğru ve açık tercümelerin fıkdanı halinde doğrudan doğruya metinlerin asıllarına müracaat imkânı elinde olmayan hukuk mütehassısı bile kesif karanlıklar içinde kalır. Asya Enstitüsü âzasından olup Maverdî'nin El-Ahkâm-üs-Sultaniye'sini Fransızcaya çevirmiş olan müteveffa Leon Ostrorog 1900 senesinde tercümesine yazdığı mukaddimede, bu nefis tercümeyi, bol ve pek âlimane tahşiyelerle, yapmağa kendisini sevkeden ilk fikri, başlıca kaygıyı, en mühim endişeyi okuyucularına bildirmek için hemen hemen böyle diyordu (2). Ostrorog'dan biraz evvel, yüksek mertebe

bir zehaptan ibaret olduğu müspet bulunmakla beraber, icrasını deruhte ettiğim işin nezaketi azalmış, hafiflemiş olmayacaktır: etrafımda bitarafılığımın şüphe ettirebilecek hiçbir fikir, hiçbir his peyda olmaması için sözlerimi, bazan vuzuhtan, sarahatten hâli kalmaları mahzurunu bile göze alarak, muvazene ve murakabe etmeğim lâzımgelcektir. Halbuki etüdüm, İslâm dininin milletler hukukuna taallûku cihetiyle taliminin, usul ve kaide altında yapılmış, dosdoğru terkip ve telfik olunmuş şeklinden ibarettir, ve bir de bu talimin tatbik sahasına konulması vesilesini ihzar ve ihtiva eden vukuatın elzem olan ihtarını mutazammındır. Hulâsa, bu etüt tamamiyle afakî — objektif — bir etüttür; ona kendimden, hiç hükmünde tutulabilecek kadar değerli bir şey bile katmaktan çekinmekte çok dikkatli davrandım. Bu eseri yaparken Müslüman sıfatıyla bütün hissiyatımdan nefsimi tecrit ve münhasıran ilim ve hakikat yolunda hizmete sevk ve nasbettim. — Takrirlerimde dikkat nazarını celbedecek tezatlar, kıyas ve takdir zımnında karşı karşıya koyduğum fiil ve failleri medih veya zemmetmek, övmek yahut yermek, yükseltmek veya alçaltmak için yapılmamıştır, bu veçhile bulunuşlarımda ve gösterişlerimde öyle bir kasit asla yoktur: maksadım mücerret hakikate uygun ve kanaat verici tebyinata vusul imkânını elde etmekten ibarettir. — Madamlar ve Mös-yöler, size etüdümü arz etmekle şeref bulmadan evvel söylemek istediğim birkaç söz, işte bunlardır. Kaldı ki zihinlerinizin münevverliği takrirlerimde beni sapa, dolaşık yollardan gitmeğe, daima, yalnız ihtiyatla değil, ihtirazla da hareket eylemeğe mecbur etmiyeceğine kuvvetli kanaatle kaniim.»

(2) [Kont Ostrorog arkadaşım ve dostumdu, geçen Umumî Harbe takaddüm eden yıllarda ikimiz de Babiâli hukuk müşaviriydik. O vakitler hasbihal-lerimizde Ostrorog bu ifadesini tekrar ediyordu.]

sahibi bir başka hukuk âlimi, dikkat ve ehemmiyetle telâkki olunmağa lâyık bir eserin, «İslâm hukukunun nazariyatı hakkında tetebbuat» unvanlı kitabın, müellifi Sava Paşa da, İslâm dininin mütemmim eczasından olan hukukun binnisbe az tetebbu edildiğini, hususiyle bu hukukun nazari cihetine dair bilginin eksik olduğunu tasdik ediyordu. Bu baptaki ifadesinde diyordu ki: «İslâmın ahkâmını hâvi mecellelerin veya kanunnamelerin tercüme edilmiş bulunduğunu ve İslâm şeriatı hakkında gayet mufassal eserler yazılmış olduğunu biliyorum; lâkin bu eserlerin hemen hepsinin mevzuları İslâm fıkahası lisanında hukukun amelî veya muamelât kısmı, «tatbikat»ı denilen, fûru tesmiye edilen şeylerdir ki İslâm hukukunun bir kısmından ibarettir. Bu teşri işinin felsefî kısmı ise Avrupa âlimlerinin dikkatlerini kâfi derecede çekmiş görünmüyor.» Sava Paşa bu hususta edinmiş olduğu ve şümüllü sandığı malûmatın hakikatte gayet mahdut ve nâkıs bulunduğunu itiraf ediyordu. Pekâlâ biliyordu ki İslâm hukukunun başlıca kaynakları Allahın sözü olan Kur'an ile Peygamberin sözleri olan hadislerdir; fakat ayrıca bir felsefî manzume, sistem, vücuda getirilmiş bulunduğundan; ilmi bir usul, bir metot, mevcut olup, umumî kanunnamenin ona göre teşkil ve tertibedildiğinden asla haberi yoktu. Bu sebeple, umumiyet üzere makbul ve mutemet, lâkin ta aslında galat olan reye iştirak ederek, İslâm şeriatı Roma hukukunun muaddel bir suretinden ibaret bulunduğunu zannetmekte; halbuki İslâm ve Roma hukuklarının ayrı ayrı kaynaklardan sâdır ve haddizatlarında muhtelif olduklarından ve binaenaleyh İslâm hukuku manzumesinin iktibasla, taklitle vücudagetirilmiş olmayıp, istiklâliyet ve asliyeti — orijinalitesi — itiraz kabul etmez surette müsellemler olduğundan gafil bulunmakta idi (3).

Sava Paşanın şu sözleri yazdığı tarihten beri bahsettiği boşluk kifayet mertebesinde doldurulmuş ve Ostrorog'un dediği gibi İslâm hususî hukuku hakkında zaten hayli miktara balığ bulunan telifler daha ziyade artmıştır; lâkin âmme hukukuna dair olan telifler hakkında aynı söz söylenilemez. Filvaki, şimdiye kadar İslâmiyetin milletler hukukuna dair görüşlerini mecmu halinde, umumî heyetiyle beyan eden hiçbir kitap intişar etmemiştir.

Bu noktada bir takım iptidai sualler hatıra vârit olur; evvelâ şu: «milletlerarası hukuk» veya «devletler hukuku» (*droit inter-*

(3) Sava Paşa, *Etude sur la théorie du droit musulman*, (İslâm hukukunun nazariyatı hakkında tetebbuat), Paris 1892.

national), *Law of Nations* yahut *International Law*, *Völkerrecht* mânasında telâkki olunan «milletler hukuku» (*droit des gens*) (4) neden ibarettir? Aslen sâdır olduğu memba hangi kaynaktır? Üzerinde bina olunmuş bulunduğu esas hangi temeldir? Milletlerarası hukuku veya devletler hukukunu zenginleştirmiş bulunan hadsiz hesapsız teliflere rağmen bu suallere, hele bunların birincisine, açık, sahih ve tam surette, cevap vermek kolay değildir. Milletlerarası umumî hukukun veya devletler umumî hukukunun yüzü müteceviz târifi vardır (5). Hemen hiçbir müellif yoktur ki nazari hukukla mevzu hukuku şamil, yahut bunlardan birini istihdaf eder, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun bazı membalarını ve yahut bu hukukun takibetmesi lâzımgelen bazı maksatları gösterir bir hususî târif iradetmiş olmasın (6). Ve bunların her biri kendisinin tarifini iltizam eder olduktan maada başkalarının tariflerini, daima sebepsiz ve yersiz olmaksızın, tenkideyler (7). Meselâ Th. D. Woolsey'e (8) göre milletlerarası hukuk veya devletler hukuku *Hıristiyan devletlerin kendi mütekabil münasebetlerinde* mer'i tutulmasının mecburî olduğunu tasdik ettikleri kaidelerin mecmuudur. Milletlerarası hukuk veya devletler hukuku küllilik ile vasıflandırılmasına, yani ahkâmı yer yüzünde mevcut olan bütün kavimlere, milletlere şamil olduğuna göre, bu tarif savap ve haklı görülemezse de, vukuat onu muhik göstermiştir; şöyle ki, Türkiye asırlarca müddetten beri istiklâl ve hâkimiyet sahibi bir devlet sıfatıyla mevcut olduğu ve Avrupanın İsevi devletleriyle gerek sulh ve müsâlemet ve

(4) [İlkin «hukuk-u beynelmilâl» diye lisanımıza tercüme olunan «droit international» e sonraları «hukuk-u beyneddüve!» ve daha sonraları «hukuk-u düvel» denilmiştir. Şimdi mektep programlarında «devletler hukuku» deniliyorsa da «milletlerarası hukuk» tâbiri daha şayıdır ve dünyanın şimdiki haline daha uygundur; binaenaleyh, reyimce, müreccahtır. «Milletler hukuku» ve «milletlerarası hukuk» veya «devletler hukuku» tâbirleriyle tercüme ettiğim «droit des gens» ile «droit international» arasındaki farkı iyice anlamak arzu edenlere Georges Seelles'in Üniversite tarafından tercüme ve neşrettirilen «*Précis de droit des gens*» adlı kitabına müracaat etmelerini tavsiye ederim.]

(5) A. S. de Bustamante y Sirven, *Droit International public*, P. Goulé'nin tercümesi, Paris 1934, c. I. s. 10.

(6) Despagnet ve De Boeck, *Cours de Droit int. public*, 4 üncü tabı, Paris 1910, s. 52.

(7) Hususiyle şunlara müracaat: Pradier-Fodéré, I. 2 - 16; Heffter, s. 1; Lawrens, *Int. Law*, § 1; Westlake, s. 1; Hall, s. 1; *Revue de droit int.*, c. XVII. s. 517; Holtzendorff, s. 1 - 20.

(8) *Int. Law*, 4 üncü tabı, New-York, 1889.

gerek harp yolunda devamlı münasebatta bulunduğu halde, 1856 senesine (9) kadar milletlerarası cemaate dahil değildi. Onun gibi, Çin dahi bu cemaatten hariç sayılmış, öyle tutulmuştur: zâhir hale göre ancak 1920 de Milletler Cemiyeti'nin asli âzasından olmak sıfatı dolayısıyla mezkûr cemaate sokulmuştur. Kezalik Japonya, *İsevi Avrupadaki devletlerin milletlerarası hukuka veya devletler hukukuna verdikleri mânaya uygun olmak üzere işbu hukukun kaidelerine inkiyadını gösterir muhtelif muameleleri ifa etmiş olduğu halde* (10) bu devletin devletler cemiyetine girmeğe haklı ve salih oluşu tanılmıyarak bu cemaate kabul edilmemiştir (11). Diğer cihetten, milletlerarası münasebetlerde ferdin mazhar olacağı muamele ile konsoloslara sahip ve haiz oldukları vazife ve salâhiyetler bakımından dünya elân *Hıristiyan memleketleri* ve *Hıristiyanlık harici memleketler* namıyla taksim olunmuş bulunmaktadır; Müslüman Türkiye, tabii, bu memleketlerden ikinci kısımda idi; dört asır o kısımda kaldı; oradan kurtulup çıkabilmesi için bir Büyük Harbin vukuu ile bir Lausanne Muahedesinin akdi lâzımgeldi, halâs ancak şu iki muazzam vâkıa sayesinde müyesser oldu; Çin, Siyam ise müsavatperver Milletler Cemiyeti âzasından oldukları halde elân âlemin aşağıki nisfında, «madun» lar sınıfında bulunmaktadır (12). Bazı müellifler ferdin milletlerarası muhitte hukukî vaziyetini mülâhaza ederken dünyayı bir de «garp memleketleri» ve «şark memleket-

(9) [Malûm olduğu üzere Osmanlı devletinin ve müttefikleri İngiltere ile Fransanın muzafferiyetleriyle biten Kırım harbi akibinde toplanan Paris Kongresi Osmanlı devletinin «Avrupa cemiyeti düveliyesi» ne dahil olmasına karar vermiştir.]

(10) Nys, *Le Droit int.*, yeni tabı, c. 1. s. 111-120.

(11) Alvarez, *La Codification de Droit int.*, Paris, 1912, s. 54.

(12) Fauchille, *Traité de droit int.*, c. 1. 3 üncü kısım, s. 141 ve mütaakıp s.; Despagnet et de Boeck, yukarıda zikrolunan eser, s. 489 ve mütaakıp s.; Halleck, *International Law*, 4 üncü tabı, c. 1. s. 415.

«Haçlılar muharebelerinin birincisinden dört asrı mütecaviz müddet evvel, Arabistan ve Cermanya barbarları aynı zamanda denilebilecek kadar birbirine yakın vakitlerde ve aynı surette Roma İmparatorluğunun şarkî ve garbî eyaletlerini istilâ etmişlerdir. Frankların fütuhatları zamanla, muahedelerle ve Hıristiyanlığı kabul etmeleriyle meşru telâkki ve resmen tasdik edildi; Müslüman hükümdarlar ise hâlâ kendi tebaalarıyla komşuları nazarında, kendilerine karşı isyan caiz olan zalim gasıplar sıfatında kalmışlardır.» (Gibbon, *Décadence et Chute de l'Empire romain* = Roma İmparatorluğunun inhitat ve inkırazı, Buchon'un tercümesi, II. 644.)

leri» namıyla taksim ederler (13). İngiliz Profesör Jannes Lorimer, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun sınırlarını tahdit zımında o meşhur üç dairesini, yani, kendi fikrine göre: 1. Mütemeddin insanların, 2. Yarı mütemeddin veya barbar insanların, 3. Vahşi insanların buldukları daireleri, çizerken, Avrupalıların «azamet ve ihtişam sahibi» mânasına gelen «magnifique» lâfziyle lâkaplandırıdıkları Kanunî Sultan Süleymanın mülkünü yarım medenileşmişlere ve barbarlara mekân olmak üzere tâyin ettiği ikinci tabakaya koymuş (14), halbuki Madagaskar'la sair Avrupa müstemlekeleri veya mahmiyeleri, kendi zu'munca, birinci derecede olarak «tam ve kâmil» tasdikle musaddak, «rationel» (akli) ve vaz'î milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun tamamıyla tatbikına mazhar görülmüştür (15).

Bir kavme veya bir kavimler zümresine medeniyet derecelerinde bir derece, o meratipte bir mertebe tahsis etmek; şu memleketler «medenî» dir, bu memleketler «yarı medenî» dir, «barbar» dır veya «vahşi» dir, diyebilmek için elde doğru bir ölçü bulunmak lâzımdır; mevzuubahsimiz olan maddede bu ölçü medeniyetin tam bir tarifinden ibarettir. Böyle olunca, «medenileşmiş kavimler» tâbirinden ne anlaşılır? Siyasî zeminde yazılar yazan müellif ve muharrirler bu tâbiri «İsevî kavimler» tâbirinin müradifi sayar, işbu kavimlerin terakki dereceleri her ne olursa olsun onları böyle te-

(13) C. J. Lawrence, *The Principles of International Law*, 7 nci tabı, s. 298; Fenwick, *Int. Law*, s. 227; Bustamante, mezkûr eser, c. I. s. 420.

(14) J. Lorimer, *The Institutes of Int. Law*, 1882, Nys tarafından yapılan telhis ve tercüme. «Babiâlinin ecnebi devletlerle diplomasi münasebetlerine girişi Süleymanın saltanatı devrinde vaki oldu; o devirde İngiltere kralı olan Henri VIII. İngiliz adliye sistemini İürk sistemince doğrultmak ve düzeltmek için Türk mahkemeleri hakkında tetkikat icrasına memur olarak Türkiye'ye bir heyet göndermekle Osmanlılar hükümdarını şereflendirmiştir.» (Fairfax Downey, *Soliman le Magnifique*, S.-M. Gillem'in tercümesi, Payot, Paris, 1930, s. 85; Türkler Sultan Süleymana «Kanunî» lâkabını vermişlerdir; şüphesiz, Sultan Süleymanın tebaası bu lâkabı «le Magnifique» lâkabından ziyade şanı ve azameti müfit, muhteşem bulmuşlardır. Süleyman güzel san'atları da derin bir sevgi ve merakla sevenlerdendi. Yüksek payeli bir İsevî müellif hikâye eder ki: «Papa Jules II., Michel-Ange'ı gücendirdiği vakit, Sultan Süleyman «Allah indinde üstün tutulan» bu hünermendi, Rialto'nun plânları mucibince Beyoğlunda, Venedik için tasavvur ve tertibolunmuş bir köprüyü inşa etmek üzere hemen İstanbula çağırmıştır. Şüphesiz bu davet, dâhî dostunun gönlünü almakta Papanın gösterdiği tehalükün sebeplerinden olmuştur.»

(15) Lorimer, mezkûr eser, kitap II. bap II. s. 69.

lâkki eder gibi görünüyorlar. Bu sebeple, «Japonlar yarı medenî bir kavim sayıldıkları halde küçük, teşkilâtça aşağı bir memleket mücerret İsevi olmaktan dolayı medenî addolunuyor» (16). Hulâsa, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun nazari ve ameli hükümlerinde başlıca mevkiî haiz olan, pek mühim işi ve tesiri görülen «medeniyet» tâbirinin kendisi bile, reyimce, muayyen ve mahdud değildir (17), çünkü yalnız ve mücerret «İsevi» sıfatı bir kavme «medenî» sıfatının da izafesine sebep olamaz. Esasında ahlâk — gerek ferde, gerek bir camiaya, içtimai heyete, gerek siyasete ve gerek bir millete veya milletlerarası cemaate nispet ve izafetle telâkki olunan ahlâk — bulunmayan hiçbir dinî tarîkin veya mesleğin kıymeti yoktur, ve her hangi bir dinin ahlâkça teâlîmi olaylarla, fiillerle ölçülmek, bunlar vasıtasıyla takdir edilmek iktiza eder. Asrımız yalnız ve ancak maddî şeyleri düşünüyor, yalnız ve ancak maddeye inanıyor: medeniyeti mihanikî san'atlarda tekemmülden ibaret sanmakla hataya düşüyor, bu iki şeyi birbirinden ayırdedilmez, temyiz olunmaz halde teşviş ediyor. Halbuki medeniyet mihanikî bir nesne değildir, tanklar üzerinde yürümez, ateşli silâhlarla uzun mesafelerden atışlarda tecelli etmez, bombardıman uçaklarıyla ilerlemez; böyle işler işlemekle, böyle hareketlerde bulunmakla medenî denilen insan kabîlelerin kadınları ve çocukları hep birden öldürdükleri, bu işi pek münasip buldukları iptidai zamanlara dönmüş oluyor.

Artık salgın hastalıklara tutulmak yüzünden ölmüyoruz, amma birbirimizi toptan öldürüyoruz. Tâundan kurtulduk, şifa bulduk, amma harp yapıyoruz, hem de ne mükemmel surette, ne geniş ve derin bilişle: insanların dehâları insaniyet ve — hakikî — medeniyet aleyhine tertip olunan suikast işlerine tahsis ediliyor. Medeniyet her

(16) Alvarez, mezkûr eser, s. 93.

(17) *American Society of International Law*'nın 1911 senesinde Washington'da vukubulan beşinci içtimanda, Chicago niversitesine mensup Mr. Judson tarafından iradolunan ve bazılarınca «iyi» bulunan tarife rağmen reyim bu merkezdedir. Çünkü Mr. Judson'un saydığı medeniyet unsurları arasında ahlâk zikrolunmamıştır. Halbuki bu ihmal başlıca bir nakisedir. Hangi alhâk? diye soranlara Voltaire'in M. le Beau'ya verdiği cevap verilerek denilir ki: bir tek hendese olduğu gibi ancak bir tek ahlâk vardır... İnsanların çoğu hendese bilmez, fakat biraz dikkatle zihin sarfedilince herkes bir fikirde olur. Mâbetlerine yabancı getirdiğinden dolayı havari Paul'u öldürtmesi için Yahudiler tarafından sıkıştırılan pretör Festüs'ün kalbinde bu ahlâk duyguları mevcuttu; Romalı hâkim onlara demişti ki: «Bilmiş olunuz ki Romalılar kimseyi, dinlemeden mahkûm etmezler.» (*Â'mül-i Rüsûl*, xxv. 16.)

şeyden evvel bir emri mânevîdir. Bir devletin sitayişinde bir otomobil markasını yahut insanı güzelleştiren mamulâtı medheder gibi lisan kullanılmaz, böyle övmeler devlete yaraşmaz; bu makamda her şeyden evvel mânevî, ahlâkî sulta, otorite miyarı, mihek teşkil eder.

Eğer Groot yaptığı milletler hukukunun fiiliyat zemininde neye döndüğünü görmek için dünyaya avdet edecek olsa ve tarifinin unsurlarını biraz izah ve tasrih etmesi kendisinden istenilse, hiç değilse taaccüpte kalır, sıkıntıya uğrar. Hatırlardadır ki Goot milletler kanununu, sultası bir içtimaî mukavele ile birleşmiş medenî milletlerin mecmuunun veya ekserisinin müspet rızalarından sâdır olan bir müspet müessese addederdi (18).

İşte görülüyor ki milletlerarası hukukta veya devletler hukukunda iptidaî malûmatı, esasî reyleri kat'î sarahatle beyan matlûp olunca insan vuzuhtan âri, anlaşılmaz nazariyeler, müşevveş terkipler karşısında kalıyor.

Eğer bu muğlâk, birbirine mübayin veya muhalif târifler yığından sıyrılıp çıkılarak milletlerarası hukuk veya devletler hukuku, eserlerinde, netice ve semerelerinde mütalâa edilecek olursa, Montesquieu'nün dediği gibi (19) denilir ki: milletler hukuku o hukuktur ki «zafer halinde mağlûp kavimlere şu büyük şeyleri: canlarını, hürriyetlerini, kanunlarını, mallarını bağışlar, hele dinlerini daima kendilerine bırakır». Filvaki, muharebe meydanı o zemindir ki bir usulün veya tarikin, bir tohumun semereleri en kuvvetli surette onda zâhir ve bariz olur, apaçık görünür.

İslâm dininden önce çıkıp kurulmuş hiçbir din, hükmüne tâbi olan kavimlere edilecek muameleyi İslâmiyet kadar vuzuhla ve şümulle, halkın hürriyetini terviç ve dinî işlerinde müdahaleden içtinap ve müsamahayı iltizam yoluyla, tâyin ve tesis etmiş görünmüyor. Başka bir yerde (20) bu maddeye dair olarak hulâsatan bazı malûmat veriyorum: orada söylediklerimin hepsi olaylardan çıkarılmış olup, bu olaylar da tarafsız ve garazsız tarihin şهادetiyle tahkik olunmuştur.

Fakat denilebilir ki Montesquieu'nün zikrolunan sözünde milletlerarası hukuk veya devletler hukuku yalnız bir cihetten telâkki

(18) [Buradaki «müspet» lâfızları «mevzu hukukça» mânasında telâkki olunmalıdır.]

(19) De l'Esprit des Lois, kitap XXIV. bap III.

(20) Giriş, § 4: İslâmiyetin intişarının mahiyeti ve neticeleri.

edilerek fikir beyan olunmuştur; reyimce bu cihet ehemmiyet itibariyle sair cihetlerden üstün olmakla beraber, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun hattâ esasını itibar nazarına alalım. Eğer yeni tasavvura ve telâkkiye göre, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun esası *Pacta sunt servanda* düsturu ise, bu esas Kur'anda mevcuttur: «*Evfû bil'ahd*» (21). Allah bu emrine ilâveten diyor ki: «Verdiğiniz her sözden, her ahitten mes'ulsünüz» (22). Bu sual tevcihi, bu hesap talebi, sırtında mes'uliyet olan insana Allah tarafından vukubulacaktır, o kâmil, mutlak kudret sahibi Allah ki onun en yüksek, en son derecede olan hükmünden, kazasından kimse kaçamaz.

Kur'anda bu sıdık ve ihlâs vazifesine dair olan emirler çoktur, öyle ki bunların mecmuu ahitlere riayet nazariyesini tam ve mükemmel surette teşkil eder (23). Filvaki, Müslümanlar bu esasî kaidelerden hiçbir vakit inhiraf etmemişlerdir; hasımlarının, *hem de esas itibariyle*, kendilerince mevzu bir bâtil esasa tutunmak suretiyle, aynı hareket hattını takibetmedikleri, doğrulukla ve hilesizce bu yolu tutmadıkları birçok hallerde bile, Müslümanlar zikrolunan kaidelere bağlı kalmışlardır.

∴

İslâmiyet Milâdın yedinci asrında zuhur etmiştir; Orta Çağın mümeyyiz alâmetlerini milletler hukukuna taallûk cihetinden mütalâa nazarına almak gerektir, ta ki aynı bakımdan telâkki olunan bu devrin ahvali üzerinde İslâmiyetin hissölünür, kolayca farkına varılır, aşikâr bir surette tesir icra edip etmediğini görmek mümkün olsun.

Orta Çağ iki unsurun hükmü altında cereyan etmiştir; bunların biri, Papalık; öteki, derebeyliği, «feodalite» dir. Yüksek payeli bir Hıristiyan müellif, M. Alexandre Alvarez, *Codification du Droit international* adlı kitabında (s. 18) bir hakikati tebyin yolunda diyor ki: «Hıristiyan âlemine bunca yararlığı ve iyiliği vaki olmuş olan Hıristiyan dinini Papalar Hıristiyan olmaları için tamamiyle adavet ve kinden mürekkep bir hale koymuşlardır, öyle ki Hıristiyan olmaları nispetle hiçbir hak tanılmıyordu; bunlar ya Hıristiyan

(21) «Verdiğiniz sözü yerine getirin.» (*İsrâ* suresi, XVII. âyet 34.)

(22) Aynı âyetin alt tarafı.

(23) İşbu etüdün 1inci kısmında şu §6 işaretli «Muahede» bahsine müracaat.

olurlardı, yahut yokedilirlerdi: nasranileşme veya ölüm şıklarından birini ihtiyar etmeleri zarurî idi». Milletlerarası hukuk veya devletler hukuku böyle ahval içinde doğamazdı. Derebeyliği çıktı. Fakat bu rejimde milletler hukukundan ziyade fertler hukuku inkişaf etti (24).

Derebeyliği usulünde dikkatle telâkki edilmeğe lâayık olan keyfiyet, şövalyeliktir ki feodalite sistemini yumuşatmak, tâdil ve ıslah etmek hususunda en kudretli âmil olmuştur; bu sayede zayıflar, mağdurlar kendilerine yardımcı, koruyucu, öçlerini alıcı insanlar bulabilmişlerdir. Halbuki şövalyelik âdabı üzerinde müessir âmil, Müslümanların dinlerinde mevzu bulunan esaslardan, Müslümanlık âleminde câri olan âdetlerden ibaret bulunmuştur (25). Şövalyelik İslâm cengâverlerinin yüksek hasletleri, faziletleriydi; insanîyet esasına müstenit olarak adavet ve kin tuğyanlarını tâdil ve teskin etmekte, dövüştükleri zaman bile insanlara kardeşliklerini hatırlatarak hadden aşırı hareketlerden alıkomakta idi. Şövalyelik askerler arasında bir nevi cemiyet, bir nevi meslektaşlar topluluğu idi ki siyasetin veya dinin ayırdığı bütün âzayı birbirine yaklaştırır, birleştirirdi, ve hiç bir hakkın tanılmadığı bir zamanda onları mertlik, âlicenaplık vazifeleriyle mükellef tutardı (26). Bu tavsifi, aşağıdaki fıkrada tamamlayacağım.

Müslümanların milletler hukukuna dair olarak Orta Çağdan itibaren telif ettikleri eserler boldur, fakat en çoğu umumî eserlerdir, yahut asıl bahis mevzuunu başka maddeler teşkil eden kitaplardır: Kur'anla tefsirlerinde, hadîs mecmualariyle tefsirlerinde, fıkıh kitaplarında, yani muhtelif kitaplara dağıtılmış dağınık bir halde, bulunmaktadır. Bu hususta işbu etüdün sonuna konulan bibliyografya listesine mürcaat edilmesi münasip ve faydalı olur. Ben burada İslâm hukukunun kaynaklarına dair bazı malûmat vermekle iktifa edeceğim. Kur'an, şeriatin sair bütün kısımlarının temellerini, bilhassa mevzu hukukun esaslarını ihtiva eder. Kur'anın başlıca tef-

(24) Redslob, *Histoire des grands principes du droit des gens*, Paris, 1923, s. 120.

(25) Despagnet ve de Bœck, mezkûr eser, s. 17. Aliehusus Despagnetin aynı sahifedeki notta zikrettiği eserlere müracaat.

(26) Viardot, *Histoire des Arabes et des Mores d'Espagne*, Paris, 1851, c. II. 198-201; şunlara da bakınız: Fauriel Ferreras, Gustave le Bon (*La Civilisation des Arabes*, bap VIII.); L.-A. Sédillot (*Histoire général des Arabes*, kitap IV, bap IV; kitap V, bap II. bilhassa s. 341); Gibbon (*Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, c. II. bap LXI.-LXIX.)

sirleri şunlardır — ve musanniflerin isimlerine izafetle maruftur —: 1. *Beydâvî*, 2. *Zimahşerî*, 3. *Fahr-i Razî*. — «Hadis» ler Peygamberin sözleridir. Peygamberin «sünnet» leri onun kendi fiillerinden veya başkalarından sâdir olup onun sarahaten yahut zimnen tasvip ve takrir ettiği fiillerden dahi istihraç olunur. Hadis mecmualarının en iyileri ve mevcut olanları *Buhari* ile *Müslim*'inki olup, bunlara «sahiheyn», (iki sahihler) denilir —. İslâm hukukunun nazariyatı (usul) hakkında en eski eserler, «*Şems-ül-Eimme*» lâkabiyle maruf İmam-ı Serhasî'nin; «*Fahr-ül-İslâm*» lâkabiyle müstehir Pezdevî'nin; *Molla Fenarî*'nin eserleriyle Molla Hüsrev'in *Mirkat* ve *Mir'at* adlı iki eseridir —. İslâm hukukunun ameli ve tatbiki kısmına (furuua) dair ve pek çok olan eserlerin başlıcaları şunlardır: İmam-ı Muhammed'in *Cami-ül-Kebîr*'i; Eb-ül-Leys Nasîr bin Muhammed'in *Hazinet-ül-Fıkh*'ı, İbrahim Halebi'nin *Mülteka-ül-Ebhur*'u; Malikî mezhebinden meşhur fakih Halil ibn-i İshak-el-Endülüsi'nin *El-Muhtasar*'ı (27).

Bilhassa milletler hukukundan bahseden eserlere gelince, bunların başlıcalarını zikredeyim:

Siyer-i Kebîr: iki büyük cilde taksim olunmuş olan bu eser hakikaten bir milletler hukuku «mebhas» i, «traité» sidir. Tertibine ve müellifinin pek sağlam ve kat'i surette müselleme ve mukarrer bulunan itibarına bakılınca bu esere bir «mecelle-i ahkâm» unvanını vermek daha münasip olur. *Siyer-i Kebîr*, İmam ebu-Abdullah Muhammed bin Hasen-ül-Şeybanî (804 - 852) (28) nin eseridir. Sulh hukuku ile harp hukukunun — o zamanlarda mevcut ve mutasavver olan — bütün meselelerinden kitapta uzun uzadıya ve inceden inceye bahsolunarak, her biri bir müdellel reyle, bir hükümle hal ve fasledilmektedir. *Siyer-i Kebîr*, yukarıda zikrolunan «*Şems-ül-Eimme*» İmam-ı Muhammed Serhasî tarafından tahşiye olunmuştur.

(27) Fukaha, İslâm hukukunun umumî bir mecelle-i ahkâmı demek olan *Mülteka-ül-Ebhur*'da neticelenen taknine dört eserin esas teşkil etmiş olduğunu söylerler, Taknin işinde esas addolunan bu «mütun-u erbaa-i mütebere» şunlardır: 1. Tac-üş-Şeria'nın *El-Vikaye*'si; 2. Ebu-Fâdil Mecc-üd-din'in *El-Muhtasar*'ı; 3. İmam Muzaffer-üd-din (Ahmed Eb-ül-Abbâs) in *Mecma-ül-Bahreyn*'i; 4. «Elmenar» müellifi Ebu-Bereket-ül-Nesefî'nin *Kenz-ül-Dekaik*'i. Senet ve bürhan tutulan bu «muteber» eserlerden başka *Mülteka* sahibinin furua dair diğer eserlerden dahi istinbat ve iktibas ettiği muhtemeldir; işbu eserler de şunlardır: 1. Bürhan-ed-din Ali el-Merginânî'nin *El-Hidaye*'si; 2. Kuduri'nin *El-Muhtasar*'ı. *El-Hidaye* hakkında biraz sonra metinde tafsilât vereceğim.

(28) Tarihler Milâdidir.

Kitab-ül-Harâc: İmam Ebu-Yusûf'ün eseridir. Arazi vergisine dair olan bu kitabın büyük bir kısmında fetihten çıkan diğer meselelerden dahi bahsolunur.

El-Ahkâm-üs-Sultaniyye: Eb-ül-Hasen Ali ibn-i Muhammed ibn-i Halil el-Maverdî (974 - 1058) tarafından yazılmıştır; dahilî ve haricî âmme hukukundan mufassal ve mükemmel surette bahseder.

Siyasetname yahut *Siyer-ül-Mülûk*: «Nizam-ül-Mülk» lâkabıyla anılan Ebu-Ali Hasan ibn-i Ali (1017 - 1092) nin telifidir.

Kitab-ül-Harâc: Eb-ül-Ferec Kudame (897 - 967) nin bu kitabında, İmam Yusûf'ün adı geçen kitabında olduğu gibi, arazi vergilerinin ahkâmından bahsedildikten başka ganimetten dahi bahsolunur.

El-Hidaye: XII. nci asırda Bürhan-ed-din Merginani'nin yazmış olduğu bu eserde bahis mevzuu harp hukukudur; bu maddeye tahsis olunan on bapta cihat ile cihadın sureti icrasından, ganimetten, harp esirlerinden, teslim mukavelesinden, sulh şartlarından, fethin mahkûm milletler efradının şahıslarına ve mülklerine taallûk cihtiyle neticelerinden, ilh... bahsedilir.

El-Vikaye: Bu kitap «Bürhan-üş-Şeria» lâkabıyla maruf olan Muhammed tarafından takriben 1280 tarihinde telif olunmuştur. Müellifin oğlu Sadr-ül-Şeria bu esere haşiyeler yazmış ve Übeydullah bin Mes'ud da onu şerhetmiştir (29). Müellif bu eserini tertipte zikrolunan *El-Hidaye*'yi esas ittihaz etmiştir. İspanyada Arap saltanatı şevketin en yüksek mertebesine varmış bulunduğu devirde, yani XIII. üncü asırda, telif olunmuş olan *El-Vikaye* harp kanunlarının hakikaten bir mecmuasıdır, harp ahkâmını cami bir mecelleddir, bir kanunname'dir (30). Memnu olan fiiller sırasında kadınların, hattâ avazlariyle, nidalarıyla muhariplere şevk ve cesaret veren kadınların, çocukların, ihtiyarların, mecnunların, malûllerin, mükâleme memurlarının, kendilerine eman verilenlerin öldürülmesi; uzuv kesilmesi; hile ile hareket yani hıyanet edilmesi, çeşmelerin ve pınarların zehirlenmesi keyfiyetleri zikrolunur.

Harp hukukuna dair başka eserler de vardır: 930 da Kortoba'da vefat eden Şeyh Kâmil Sabit bin Nezir el-Maliki'nin *Kitab-ül-Cihad*'ı;

(29) Ubeyd-ullah Şerhi bu kitap için yazılan birçok şerhlerin en iyisidir; hattâ şerholunan metinden ziyade istihar ve intişar etmiştir.

(30) Ch. A. Walker, *History of the Law of Nations*, s. 75 ve mütaakıp sahifeler, 126 ve mütaakıp sahifeler.

Salâhaddin'in ordusunda kadı ve Kudüste hâkim olan Bahaeddin bin Şeddad (1144 - 1224) ın keزالık *Kitab-ül-Cihad* namıyla yazdığı eser; Ali ibn-i Kesir eb-ül-Fida (1273 - 1331) nın *El-İçtihad fi taleb-ül-Cihad*'ı.

Bu sayışı neticelendirmek üzere okuyucuların dikkat nazarlarını şu noktaya celbetmek isterim: zikrettiğim Müslüman müelliflerin hepsi milletler hukukuna az çok taallük eden maddeier hakkında ilkin eser yazmış olan Hıristiyanlardan hayli zaman evvel eserlerini vücuda getirmişlerdir.

Filhakika, Machiavel'in *Le Prince*'i; Francisco de Vitoria'nın *Relectiones*'i; Dominico Soto'nun *De justitia et de jure*'si; Francesco Suarez'in *De legibus et deo legislatore*'si; Balthazar Ayala'nın *De jure et officüs bellicis*'i; Juan de Hevia Balanos'un *Curia Philippica*'sı; Jean Bodin'in *La République*'i; Conrad Brännüs'ün *De legationibus*'ü; Alberico Gentili'nin *De jure belli*'si hep XVI. ncı asırda (1532 - 1577) neşrolunmuştur. Halbuki, tarih sırası itibariyle, Müslümanların zikrettiğim eserlerinin en yenisinin telifi ta XIV. üncü asırda vaki olmuştur; ve bunlar arasında milletler hukukundan da bahseden umumî eserler kıdemce, telif tarihi itibariyle daha çok eski olmakla beraber yukarıdaki sayıya ithal ve zikredilmemiştir.

§ 2. — Muhammedin devrinde âlemin siyasi ahvali.

Orta Çağın mümeyyiz alâmetlerini milletler hukukuna taallük cihetinden mütalâa nazarına almak gerek olduğunu, çünkü aynı bakımdan telâkki olunan bu devrin ahvali üzerinde İslâmiyetin hissolunur, kolayca farkına varılır, aşikâr bir surette tesir icra edip etmediğini görmek bu sayede mümkün olacağını söylemişim; ve tarihin bu devrinin bir icmalî tavsifini yapmışım; şimdi bu tavsifi tafsil ederek tamamlayacağım.

Arabistanın Muhammedden evvelki ahvalini başka bir yerde (31) tavsif edeceğim. Burada yalnız meşhur müverrih Gibbon'un Arabistandan bahsederken tertibettiği kaziyenin neticesini nakletmekle iktifa edeceğim. Gibbon bu istintacında der ki: «Selâmete erdirici olduğuna itikadettiği mezhebini neşir ve ilân etmek ve memleketini günahattan ve dalâletten çekip kurtarmak insanlık ve vatandaşlık sıfatına mürettep bir vazife idi» (32).

(31) Giriş, § 4: İslâmiyetin intişarının mahiyeti ve neticeleri.

(32) Mezkûr eser, c. II. s. 426.

Bu vazifenin cereyan edeceği saha Arabistan sınırlarıyla mahdut olmak mı, yoksa bu kıt'anın dışında kâin ve halkı Arabistan ahalisi gibi aşikâr surette günahkâr ve sapık olan memleketleri de bu saha içine almak mı iktıza ederdi? (33). Müslüman, bu suallerden sonuncuya da hemen tasdikle cevap verir, zira Müslümanın dini, umumî, cihanşümül, bütün âlemi kendi yolunu tutmağa çağıran bir dindir, zira Muhammed, milliyet sıfatlarını itibar nazarına almaksızın, hudutlarda durmaksızın bu dini herkese talim etmeğe Allah tarafından memurdur, bu ilâhî ödevle mükelleftir (34). Lâkin mesele daha geniş mikyasta bir tetkike tâbi tutulabilir. Filvaki, Muhammedin vatanının etrafında bulunan memleketler tam bir anarşiye düşmüşlerdi. Halbuki, kâinatın mukarrer tertibinde anarşinin yeri yoktur; her ne vakit ve her hangi bir yerde bu asıl olan hale bir değişiklik ârız olursa, er geç nizam ve intizam avdetle fevdanın, iğtişâşın yerine kaim olur: kâinatın ezeli kanununun hükmü budur. Vakiâ Arabistan kıt'asına muhit olan bu memleketlerin eski bir medeniyetleri vardı, fakat doğru, sağlam ahlâk oralarda ya hiç mevcut olmamıştı, yahut kaybolmuştu; binaenaleyh bu medeniyette ahlâk eksikti ve bu sebeple bu medeniyet, adına lâyük değildi, çünkü medeniyet değildi, çünkü yalnız maddeten medenileşmiş, fakat mânen, ahlâkan tefessüh etmiş bozulmuş bir kavim, barbarlık veya vahşet halinde yaşar bir güruhtan beterdir. Bazan hemcinsinin etiyle kendisine ziyafet çeken vahşinin bu fiili, ihtiraslarının veya menfaatlerinin sevkine tâbi olarak, yüzbinlerle kardeşini aynı kıtalde, aynı harpte, öldürebilmek için zihin sarfeden — sözde — medenînin şu

(33) Yahudilik aşikâr surette bozulmuştu, fesada uğramıştı. (Viardot, mezkûr eser, s. 17); Hıristiyanlık putperestliğe veya müşriklığe düşmüş görünüyordu. «Eğer havari Saint Pierre'le havari Saint Paul Vatikan'a tekrar gelmiş olsalar, belki, şu muhteşem mâbette, bunca esrarlı âyinlerin, resmî âdap ve teşrifatla yapılan şeylerin ortasında hangi mâbuda ibadet edildiğini sorarlardı.» (Gibbon, mezkûr eser, c. II. s. 437-438.)

(34) Başka peygamberler yalnız bir kavme gönderildikleri, İsa bile Benî İsrailin hak yolundan çıkmış olan sürüsüne çoban olmuş olduğu halde, Muhammed bütün âlemi İslâma davet vazifesiyle gönderilmiştir. Kur'an, Muhammedin risaletinden bahsederken, der ki: «Biz seni *âlemlere* rahmet olmak üzere gönderdik.» (Enbiyâ suresi, XXI. âyet 107); «Biz seni ancak *bütün insanlara* müjdecî, iğri yolun encamından korkutucu olarak gönderdik...» (Sebe' suresi, XXXIV. âyet 28). Fûrkan suresinin (XXV.) 1 inci âyeti de Peygamberin risaletindeki cihanşümüllüğü beyan eder: «... *Bütün milletleri*, tuttukları iğri yolların encamından korkutmak üzere hakkı bâtıldan ayıran Kur'anı kuluna indiren...» ilh.

fiilinden daha korkunç ve daha menfur ve müstekreh değildir. Filvaki, burada «harp» ve «medeniyet» lâfızları birleştirilmiş olmaksızın dolayı feryat ediyorlar, birbirine hiç uymayıp tam tezat teşkil etmekte bulunuyorlar. Medenîce harp, bizim yaptığımız harp, ile vahşinin harbi arasındaki fark esastan ziyade şekildedir. Medenîlik iddiasını güden insanlar müteaddi (aktif) düşmanla müteaddi olmayan (pasif) düşmanı, muhariple gayrimuharibi, kadınları, çocukları, hastaları, ihtiyarları ayırdetmeksizin hasımlarını uzaklardan, uzun mesafelerden öldürmek, uzuvlarını, el ve ayaklarını kesip koparmak için hünerli usuller icad etmek o yolda çareler araştırıp bulmak üzere bir hayli masraf ve külfet ihtiyarından, zihin ve dikkat sarfından geri durmamışlardır; hal böyle iken, aynı —güya— medenîler, yiyecek ve içecekte anlayışlı şikemperverler gibi adam öldürmek hususunda da vukufu, zevkle hareket edip de bazı barbar kabilelerin yaptıkları gibi hasma yakından, yavaş yavaş, ağır ağır işkence etmekten nefret ederler. En dehşetli, en gaddarca vasıtalarla binlerce insan hiç tereddüt etmeksizin itlâf edilir de bu insanları yemek fikrinin hatıra gelmesi bile infiali ve istikrahi mucip olur. Hal böyle iken, Montaigne'in *Essais*'inde dediği gibi (35), «bir adamı diriye öldürmekteki barbarlık öldürdükten sonra kızartıp yemekteki barbarlıktan üstündür».

İslâmın zuhuru vaktinde, malûm olan şark âlemini iki büyük devlet paylaşmış bulunuyorlardı. Bunların biri Şarkî Roma İmparatorluğu idi ki Konstantiniye'den, Avrupanın cenubuna, Ön Asyaya ve Mısırdan Atlas Okyanusuna kadar şimalî Afrikaya hükmediyordu; öteki, İran Şehinşahlığı idi ki nüfuzu Asyada çok uzaklara kadar vâsıl ve cari oluyordu. İranla ettiği muharebelerin ve nefsinde mevcut olan infisah sebeplerinin tesirleriyle bitkin bir hale gelmiş olan Şark İmparatorluğu büsbütün inhitat vaziyetindeydi. Şark İmparatorluğuyla asırlardan beri vukubulan mücadeleleri sebebiyle İranlılar da takatsiz kalmışlardı; onların saltanatlarında da derin, külli bir aşağılama alâmetleri görünmekte idi. Mısır ve şimalî Afrika, sırtlarında ağır bir yük hissini veren hükûmete zebun, bezgin bir halde katlanmakta idiler. Konstantiniye hükmü altındaki milletleri istismar etmekte devam ediyordu, fakat çoktan beri onları idare etmez olmuştu. Dinî mücadeleler ve hükûmetin daimî surette tecrim yollu muameleleri memleketi tamamiyle harabetmiş, viraneye çevirmişti. Alehusus Suriye'de, Müslümanların girdikleri memle-

ketlerin birincisi olan bu kıt'ada, anarşi pek derindi. İranlılarla Romalılar arasında ardı arası kesilmez muharebelerde vukua gelen tahribattan masun kalabilmiş olan şehirler hâlâ ikballi, refaha mazhar bulunmakta idiler; amma ticaret işleriyle dinî münazaalardan, mübahaselerden başka hiçbir şeye ehemmiyet vermez olmuşlardı. Onlara göre dünya şehirlerinin surlarında bitiyordu. Şehirlerden hariç olan yerler bir çöl gibi ıssızdı, bomboştu. Ahalide hiçbir vatan fikri bile kalmamıştı, kendilerini besliyecek her hangi efendiye rasgelirse ona itaat ediyorlardı (36).

Avrupanın hali daha iyi değildi. Visigoth'lar hüküm ve idareleri altına almış buldukları İspanyayı medenileştirmek hususun-

(36) [«Âdil» sıfatıyla lâkaplanmış olan] ... Nuşirvan... bu sistemin [arazi vergisi sistemi] projesini toplanmış bulunan ahali huzurunda okuttu ve bu bapta kimsenin istizah ve itiraz yollu bir diyeceği olup olmadığını sordu. Bir kâtip ayağa kalkıp: «Bozulmuş şeylerden, kurumuş asma çubuklarından ve bağ kütüklerinden, hastalığa uğrayıp işe yaramaz hale gelmiş tohumlardan, kurumuş kanallardan, suyu çekilmiş, tükenmiş pınarlardan dahi vergi aldırarak mısın?» diye sormasıyla, bu soruşta adaletini tezlil kasdı gören Nuşirvan, bu adamın diri diri derisini yüzdürdü. Bunun üzerine hiç kimse hiçbir şey demez oldu. «Saltanatının iptidasında Mezdek mezhebini kökünden kırdı... ve dinî münakaşaları, mübahase ve mücadeleleri menetti». «[Nuşirvanın oğlu] Hürmüz Şah... öz evlâdı Husrev'in atının kulaklarını ve kuyruğunu kestirdi, çünkü at bir tarlayı bozmuş, harabetmişti». «[Perviz Şah] kör edilen babasını [tahtından indirilmiş ve devletin uluları tarafından iki gözü çıkarılmış olan Hürmüz'ü] ziyaret ettikten sonra, maiyetinde bulunanlar Hürmüzün işini bitirmek üzere Pervizden müsaade istediler; Perviz bir şey söylemediğinden dönüp Hürmüzü boğdular». «... [Pervizin ordularının] birincisi 614 te Kudüsü aldı ve yağma etti». «... [Peygamber Muhammedin ilk halifesi olan] Ebu Bekir İran ordularının Suriyede yaptıkları tahribatın, harabolmuş şehirlerin, hasara uğramış tarlaların, kesilmiş ve devrilmiş zeytin ağaçlarının manzarasından müteessir oldu». «Perviz azîm servet toplayıp yığıldıktan ve birçok zulüm işledikten sonra uzun süren saltanatının sonuna varıyordu... Ölümünden birkaç gün evvel bizzat şunu yazıyordu: «Düşmanlarım her tarafta perişan oldukları zaman ben hazinelerimi doldurdum... ve zevk ve safaya daldım». «... Yaşı ilerledikçe kan dökmeğe meyli de artmıştı. Bir gün, hapishanelerde tutulanların hepsinin öldürülmesi aklına geldi: 30.000 mahpus vardı. Bunların öldürülmesini emretti... Heraklius'un önünde kaçmış olan askerlerinin de umumiyetle katlolunmalarını emretti». «Hürmüz gibi tahtından indirilen Pervizin oğlu ve halefi de babasının öldürülmesini emretti. Baba katili olduktan sonra, sayısı on yediye varan erkek kardeşlerini de itlâf ettirdi». (Bu vak'aları maruf müsteşrik Baron Carra de Vaux 1923 te Paris'te basılan *Les Penseurs de l'Islam* (İslâm Mütefekkirleri) adlı eserinin III.üncü cildinde Firdevsi'nin *Sâhname*'sinden, İbn-ül-Belhi'nin *Farsname*'sinden vesaireden naklen yazmıştır.)

da aciz göstermişlerdi. İtalyada, Roma eski sihirleyici nüfuzunu kaybetmişti. Romanın adı her tarafta hakaretle anılıyordu: «Ebedî Şehir» gûya nöbetleşe istilâsına uğradığı bütün barbarlara itaat ediyordu.

V. inci ve VI. ncı asırlar beşeriyetin mazisinin en hazin, en gamlı asırlarındandır. Bu zamanlarda medeniyet kâmilten sönmüştü, zira ilim ve irfan sahibi olan adamın vahşet lehine dönmesi için uzun zamana ihtiyaç yoktur. Köyler boşalıyordu; köylerini, topraklarını, tarlalarını terketmeğe mecbur olanların miktarı gittikçe artıyordu; şehirler ortadan kayboluyordu; Romanın sultası bir hâtıradan ibaret kalmıştı; ne müverrih, ne filozof, hattâ şair bile, kalmamıştı; barbarların ilişmedikleri manastırlara sığınmış bazı adamlar vardı ki düşünmek kabiliyetine henüz maliktiler, amma ne âlimler, ne de muktedir, mahir kalem sahipleriydiler. Garp İmparatorluğu barbarlar tarafından parçalanırken, Şark İmparatorluğu Bizans'ta an'anesini, bir kat daha tezlil ederek, genişletiyordu: şark imparatorları yalnız saraylarının resmi âdetleri ve teşrifatları ile, hademe güruhunun entrikaları ile, ilâhiyata müteallik meselelerin son derece incelikleriyle meşguldüler. Sözün kısası, şarkta da garpta da aynı barbarlık hüküm sürmekte idi. Şarkta, zalim ve dirayetsiz imparatorlarla safsatacılar, yüze gülücü, yaltaklanıcı kurenadan, nedimler ve mu-sahiplerden ve kölelerle cariyelerden mürekkep bir millet; garpta, yarı vahşet halinde, hoyratça kuvvetten başka bir şey tanımaz ve harap olmuş memleketlerde hükümler kırıllar. Garpta, yeni doğmuş bir çocuğun haykırması; şarkta, eli ayağı tutmaz olmuş, ihtiyarlığın son haddine varmış bir adamın can çekişmesi. Muhammed zuhur ettiği vakit Avrupanın hali işte böyleydi (37). İslâmın intişarı zamanında dünya böyle hazin, gamlı bir surette görünüyordu: sanki sahipleri, efendileri bekliyordu (38). İslâmın, hiçbir mefkûreleri olmayan kavimleri aralarında müşterek bir mefkûreye sahip ettiği, böyle bir mefkûre yaratabildiği, bunlara aralarında müşterek ümitler verdiği, yani insanların sükûn ve müsâlemet içinde yaşayabilmeleri ve hakkın hüküm sürmesi için zamanet olan bu nimetleri o kavimlere bahş ve temin eylediği bedihidir.

Muhammedin devrinde âlemin halini tasvire nihayet vermeden evvel, Bizans imparatorlarının saltanat telâkkileri ve büyüklük sat-

(37) Paris Üniversitesi profesörlerinden ve Institut âzasından Charles Richet, *Abrégé d'histoire générale*, Paris, 1919, s. 113.

(38) Viardot, mezkûr eser, c. II. s. 51; Voltaire, *Mahomet*.

ma yolundaki iddiaları hakkında icmalî bir fikir vermek faydalı olur sanıyorum. İmparatorların dediklerine bakılırsa, imparatorluk dışında nev'i beşer için ne saadet, ne hürriyet olabilir; imparatorlar bütün milletleri hükûmet tavrında idare etmek hakkını haiz bulduklarını ilân ederlerdi; üstünlüklerini tanımaktan imtina eden Scythe'leri, Celte'leri, İtalyanları, Arapları efendilerine gıpta eden esirlere benzetirlerdi: Bizansın meratip silsilesinde yabancı kırılların mevkileri vardı; bunlar büyük, yüksek rütbeler, payeler, mansıplar, unvanlar alırlardı (39). Her dilde imparatora delâlet eden bir kelime vardı. İmparator kendisine «kiral-impator», mutlak hâkim, bir gûna kayıtlı ve şartla mukayyet ve meşrut olmıyan hâkimiyet sahibi (*Basileus, autocratos*) sıfatiyle vasfederdi. Tebaası «halk» tı, fakat başka milletlere nispetle yüksek, müreccah, mümtaz bir halktı; dünyanın diğer sakinleri daha vaziane bir isimle, *gentils* ismiyle, anılırlardı. Memleketlerine «meskûn topraklar» denilirdi, başka memleketlere çöl adı verilmişti. İmparator ilân ettiği harpte ancak ve yalnız bir siyasî mesele görürdü, ve buna binaen meşrutiyet meselesini asla araştırmazdı (40).

§ 3. — *İslâmda siyasî cemiyetin aslî alâmetleri. Âmme kuvvetinin ne yolda teşkil olunduğu.*

Şimdi, İslâm hükmüne ve şeriatine veya kanunlarına tâbi olan memleketlerde âmme hukukunca yapılan teşkilâtı tetkik etmek gerekir.

İslâm kendi kucağına, kendi mâşerine bütün insanları resmî aleliyetle davet eder: bunu yapmakla mükelleftir (41); bu vecibeyi eda etmek üzere «cihat» denilen bir savaşa girer, amma cebir icra etmemek şartıyla, zira cebri, ikrahı, Kur'an kat'i surette nehyetmiştir: «Dinde ikrah, zorlama yoktur» (Bakara suresi, II. âyet 256). İslâm bu işi ikna tarikiyle görür. Hakikatine insanları inandırmak için, bu imana onları sevk etmek ve ulaştırmak için ne gibi delillere istinadeder? Onlara vadettiği maddî ve manevî menfaatler ne gibi şeylerdir? Sözün kısası, İslâmda siyasî cemiyetin aslî, zati alâmetleri nelerdir?

İslâmda siyasî cemiyetin direkleri şunlardır: *hürriyet, müsavvat, kardeşlik ve adalet.*

(39) Rambaud, *L'Empire grec*, s. 299 ve alt tarafı.

(40) Nys, mezkûr eser.

(41) Müracaat: kısım II, § 3; Harp ilânı. İslâma davet.

Siyasî hukukun esasında hürriyetin bir nazariyesi vardır. Kul sahibine, Mevlâsına karşı ne vaziyette ise kadimden beri insanlar da Hâlik'lerine karşı aynı vaziyettedirler. Bu hal Kur'andan müstebandır (42). Mafevkattabiaca insanın hali kulluktur, ve insanın bu bakımdan tarifinde «Allahın kulu», yahut sadece «kul» denilir.

Lâkin bu fevkattabia kulluk dünyevî *mutlak hürriyetin* illeti ve zamânetidir. Şöyle ki, kul sıfatında tanılmalariyle insanlar Allaha, Rablerine, karşı bazı vecibeler, ezcümle ve alehusus Allaha iman etmek ve ona ibadet eylemek vecibelerini, üzerlerine almışlardır. Bu vecibelerin edası mükâfatı, ihmali mücazâtı davet ve intaceder. İmdi, mükâfatla mücazat insanın ancak cebirsiz ve ihtiyarî olarak, hüsnü rıza ile, işlediği fiillere mukabil verilen şeyler olmak üzere tasavvur edilebilir. İnsanların Allaha itaat zımında vaki olan taahhütlerine mukabil Allah da onlara akıl ve ihtiyar kudreti ihsan buyurdu. Ancak aklın teklifini cisim icra edebilmek için cismin her türlü cebirden mahfuz ve masun bulunması iktiza eder. Buna binaen, ikinci âtîfet olmak üzere, Allah insana *hürriyet* ve *masuniyet* bahşetti. Nihayet lâhutî Mevlâsına karşı vazifelerini ifada devam ve sebat edebilmesi için hayatı emniyet içinde bulunmak lâzımdır. Bu lüzuma binaen de Allah nev'i beşere *haricî âlemdeki şeylerin serbestçe istimali* kudretini ita eyledi. İşte bu minval üzeredir ki insan, mücerret Allahın kulu olmak sebebiyle ve kulluğunu gereği gibi ifa edebilmesi maksadiyle, dilediği veçhile *nefsinde tasarruf hakkına malik olduğu gibi haricî âlemdeki şeyleri de dilediği surette istimal hakkını haiz* olmuştur. Elhasıl, (zikrolunan âyet hükmünce) ebedî inkıyat ve itaati mutazammın olan şu kadim misakın akdi insanın *müruru zamanla sukut etmez hakların yalnız mevzuu değil fakat sahibi* — eski tabirle, menlehülhak — olmasına da, binaenaleyh *hukukî şahsiyet (zimmet)* ihraz etmesine de yaramıştır; böylece insanın, *hürriyete, mahfuziyet ve masuniyete, haricî âlemdeki eşyayı*

(42) «Hani Tanrı'nın Âdem oğullarının sırtlarından zürriyetlerini çıkararak onları birbirine şahit tutmuş ve: «Ben sizin Tanrınız değil miyim?» demiş, onlar da: «Evet, şehadet ettik» demişlerdi; bu da onların kıyamet günü: «Bizim ikrardan haberimiz yoktur», yahut: «Bizden evvel analarımız, babalarımız Allaha ortak katmışlar, biz ise onlardan sonra gelen zürriyetiz (onların izinden gittik), o halde bizi bâtil işliyen ve haksızlık edenler uğrunda helâk mi edeceksin?» (Âraf suresi, VII, âyet 171-172) dememeleri içindir». Bu âyet şu suretle tefsir olunmaktadır: Bir gün Allah âtîde Âdemden hâsıl olacak zürriyetleri kendilerinden itaat ahdi almak ve bilâhare bu ahdi onlara hatırlatıp kendi şehadetlerini kendi aleyhlerinde kullanmak üzere, huzuruna çağırdı.

tasarruf salâhiyetine malik bulunduğu halde, bütün dünyevi hayatı şu büyük *enfûsî* (sübjektif) ve *afakî* (objektif) *hürriyet* mebdeiiyle idare edilir olmuştur: hemcinslerine taallük cihetiyle *istiklâl*, *hürriyet* mebdei, *eşyaya taallük cihetiyle serbestçe istimal* mebdei (43).

Bu *hürriyet* ancak «*velâyet*» ile mukayyettir ve mahduttur. *Velâyet* bir kimsenin başkası üzerinde şer'an, kanunen, musaddak hakkına binaen imal tetiği nüfuz olup, buna istinaden velinin kararlarına *velâyeti* altında bulunan şahıs ister istemez ittibaa mecburdur. *Velâyet* baba, büyük baba tarafından bülûga ermemiş çocuklar, vasi tarafından henüz reşit olmamış çocuklar üzerinde, müteveli tarafından vakıf mallar, vekil tarafından müekkilinin kendisine tefviz ettiği iş hakkında icra olunur, ve muhtelif *velâyetlerin* hepsi nasafet ve hakkaniyet, iffet ve istikamet dairesinde ifa olunmak şarttır. Zikrolunan *velâyetler velâyet-i hâssalardır. Velâyet-i âmmeye* gelince, bu *velâyet âmme* kuvveti kimin elinde ise o zat, yani halife, tarafından icra olunur.

Şu kadar var ki halifelere itaat vucubu onların *adaletle hükûmet icra etmelerine* manuttur. İslâmiyet *isyan hakkı* (44) nı kabul etmiş olup, bu hak halifenin hal'inde tecelli eder; daha doğrusu, azlinde zâhir olur, zira halife hilâfet makamına «*ümme*tin icması» ile nasbolunmuştur: «*icmâ'-ı ümme*» bu bapta kat'i hüküm meğarı olan reydir (45). Muhammed kendisine halef olacak zatın intihap ve tâ-

(43) Fahr-ül-İslâm el-Pezdevî, *Keşf*, iv. 238 ve 288; III. 25; *Mir'ât*, II. 433; Maverdî, mezkûr eser, Umumi methal, 62-64.

(44) «Allahın nezdindeki mükâfat... bir haksızlığa, yolsuzluğa uğrayınca (haddi aşmıyarak) kendilerini müdafaa edenler içindir» (Şûrâ suresi, XLII. âyet 39). «Zulmün cezası o zulüm derecesinde ukubettir» (aynı sure, âyet 40). «(Ülül'emre, otoritelere) vacip olan itaat şer'an caiz olan umurdadır, şer'an caiz olmıyan umurda değil» (Peygamberin sözü). Ebu Bekirin hilâfete intihasında iradettiği hutbe, ki şimdi nakledeceğim, bu hadisin tefsirini ve tatbikini mutazammındır. *Siyer*'in I. inci cildinin 35-7 sahifelerine bakılması. Zikri geçen *Redd-ül-Muhtar*'ın ikinci cildinin 451 inci sahifesine de bakınız: bu mühim isyan hakkı meselesinden orada mufassal surette bahsolunmaktadır.

(45) Doksanlık bir ihtiyar ve ifrat derecede halim olan (üçüncü halife) Osmanın akrabalarına israf yollu mal dağıtması; ehliyetsiz olan veya doğru, etvarı müstakim, olmıyan bir takım adamların, ahvalini tahkik etmeden, leflerinde bulunması; İslâm kahramanlarına lâıyk oldukları derecede riayet göstermemesi ve bunların hükûmet idaresinde kullanılmayıp bir kenarda tutulması halkta hoşnutsuzluk peyda etmişti. Halk, kendisini idare edenlerin hareketlerini, en küçük teferrüatına kadar, dikkatle takibediyordu. Devletin makarri olan Medinede isyan çıktı; ve Osman evvelâ Peygamberin kürsüsünden irak edilip, sonra, ümme

yini işini ümmete bırakmıştır. Binaenaleyh, cevherinde demokrasi kâin bulunan, aslı sıfatı demokrat olan, İslâm cemaatinde riyaset makamına geçen zat intihapla nasbolunur. Hilâfetin tevcihi ne ne sebe, ne zamana, ne de ırka müteallik hiç bir kayıt ve şartla mukayyet ve meşrut değildir. Bu hususta yalnız ve ancak ehliyet matlûp olup, bu da adalet, akıl ve hikmet, reyde isabet ve muhakemede selâmet, yani milletin işlerini tedbir ve tedvirde salâhiyet, bedenlen ve mânen sıhhat ve bir de kudret vasıflarının vücudiyle tahakkuk eder. Bu ehliyet vasıfları mevcut olunca, muayyen olan zatın dini himaye ve devleti idareye terhis ve ikdarı için ona biat kâfidir (Mâverdi). Peygamberin ilk halifesi olan Ebu Bekir'in, hilâfete intihabı ve halkın biati akibinde iradettiği hutbe halifeliğin vecibelerini hulâsa etmiştir: «Ey nâs! Sizin en iyiniz olmadığım halde sizin başınıza geçmiş bulunuyorum. Vazifemi yollu yolunda ifa edersem, bana yardım ediniz; yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk, emanet; yalancılık, hiyanettir. İçinizdeki zayıf, hakkı alınıcıya kadar kuvvetlidir; içinizdeki kavi, ondan başkasının hakkı alınıcıya kadar zayıftır. Bir millet Allah yolunda cihattan fâriğ olursa, o millet zillete duçar olur. Bir millette fenalık revaç bulursa bü-

mesi üzerine, katlolundu (Sédillot, mezkûr eser, s. 126). «İcmâ-ı ümmet» İslâm hukukunun Kur'anla hadîsten sonra başlıca menbaıdır. [Fahr-i Razi'nin beyan ettiğine göre icmâ-ı ümmetin şer'i delillerden olmasına Bakara suresinin 143 üncü âyeti delâlet eder. Bu âyetin meâli şudur: «Biz sizi (Müslümanları) böylece hak ve adaleti gözetir, ilim ve amel ile tanılır bir ümmet yaptık ki insanlara karşı (hakkaniyet) şahidi ve (hidayet alemdarı) olasınız ve Peygamber size karşı şahit ola».] [Halife Ömerin idaresindeki muvaffakiyetlerin sırrı ve hikmeti devlet hazinesine ait olan işleri en emin eliere tevdi etmesi, hazineyi her türlü israftan vikaye eylesesidir. Halife Osmanın devrinde vukubulan mütevali iğtişâşların sebebi ise onun devlet hazinesinden aldığı birçok paraları akrahasına ihsan etmesidir (*İslâm Tarihi*, c. VII. s. 415). Bir gün halife Osman, Aliye, zamanında vukubulan fitnelerin ve fesatların izalesi için ne yapılmak icabettiğini sormuş, Ali fikir ve kanaatini açık ve dürüst bir surette söylemişti. Ali, Osmana cevabında, valilerin vesair memurların ehliyet, itidal ve kıyaset ashabından intihabolunmadıklarını, hâkimlerin haksızlık gösterdiklerini, bütün fitnenin ve fesadın bundan ilerigeldiğini söylemişti. Osman memurların intihabında selefi Ömerin tutmuş olduğu yolu ihtiyar ettiğini, Ömerin usulünden şer ve fesat çıkmamış olduğunu ifade etmesi üzerine Ali şu cevabı vermişti: «Dediğiniz doğrudur; fakat Ömer memurlarını intihap ve tâyinden sonra onların ahvalini murakabe ederdi, bütün memurlarını avucunun içinde tutardı, onları hiç bir vakit başıboş bırakmazdı. Ömer memuriyetini suiistimal eden bir şahsı ele geçirince şiddetle te'dibederdi; bînetice en sert ve en inatçı olanlar bile onun satvetinden titrerlerdi. Halbuki sizin memurlarınız sizin şefkat ve merhametinizden istifade ederek, halka her

tün o millet belâya uğrar. Ben Allaha ve Peygambere itaat ettikçe, siz de bana itaat ediniz; ben Allaha ve Peygambere isyan edersem, sizin bana itaatınız lâzımgelmez. Haydi namazınıza Cenab-ı Hak cümlelerinizi rahmetine lâyıık eyesin » (46).

İkinci halife Ömer de halife seçildiği gün iradettiği nutukta: «Sizin için en müfidiniz, işlerinizi idare hususunda en kuvvetliniz olduğumu bilmesem bu makamı deruhte etmezdim» demiştir (*En-sâb-ül-Eşraf*). İmâm Muhammedin İmâm Mâlikten naklettiği sözler daha sarıhtir: «İçinizde bu işi deruhte etmeğe benden liyakatli bir kimse bulunduğunu bilsem gidip ona boynumu vurdurmak benim için daha kolay olur» (47).

Ümmetle meşveret mebdei İslâm hükûmetinin esasında mevcuttur: «(Allahın nezdindeki mükâfat) işlerini birbirlerine danışarak idare edenler... içindir» (*Şûrâ* suresi, XLII, âyet 38). «... İşlerde onlara (azim sahibi olanlara) danış...» (İmran suresi, III, âyet 158). [Bu âyetin tefsirinde deniliyor ki: Uhud harbi mevzuubahsolduğu zaman ekseriyetin fikri düşmanı şehir haricinde karşılamaktı. Bunun neticesi olarak ordu bozuldu. Buna rağmen Peygambere meş-

haksızlığı reva görüyorlar; halk ise bu haksızlıklardan feryadettiği halde size işittiremiyor; size bir şeyden haber vermiyorlar; siz halkın şikâyetini dinliyemediğinizden herkes bütün fesada sizin sebebiyet verdiğinizi zannediyor» (*Taberî Tarihi*, s. 2938). Milletın hükûmet üzerinde icra ettiği murakabeye canlı bir misal olmak üzere şu vak'a zikre şayandır: Bir gün Ömer hutbe iradederken, cemaatten, fena yol tutacak, nefsanî heveslere kapılacak olursa ne yapacaklarını sordu. Hazır bulunanlardan biri derhal ayağa kalkarak: «Seni kılıcımızla doğrulturuz!» dedi. Ömer bu sözü söyleyen adamın cesaretini denemek için: «Benim hakkımda böyle bir söz söylemeğe nasıl cür'et ediyorsun?» dedi, ve: «Evet, evet! Bu sözü senin hakkında söylüyorum» cevabını aldı. Ömer de şu suretle mukabele etti: «Cenab-ı Hakka çok şükür ki yanlış yola sapacak olursam, milletim içinde beni kılıcıyla doğrultacak kimseler var!» (*İslâm Tarihi*, c. VII. s. 443-4).

(45 Mü.) «Mansıb-ı hilâfetin şurutu beş olup, dördünde eimme-i din ittifağ ettikten sonra vakt-i hâcette sukutuna dahi zahip olup, ve şart-ı hâmistе ihtilâf eylediler. Evvelki şart, ilm-i içtihat; ikinci şart zdl-i dâd; üçüncü, kifâye ve şecaat; ve dördüncü, havâs [hâsseler] ve âzanın re'y ü amelde halel ve noksanını mucip ille ve âfattan salim olmasıdır. Şart-ı hâmis, neseb-i Kureyşî olup, eimme-i dinin bazıları bu şartı umum üzere itibar ve bazıları dahi terk ve ihmal ettiler (İbn-i Haldun, «*Mukaddime*», s. 187 ve alt tarafı). Beyan olunan şartların hacet vaktinde sukutu ile beşinci şart hakkında tafsilât almak için «*Mukaddime*» nin «Hilâfet ve imametin şurut ve ahkâmında ve ehl-i sünnet ve ulema ihtilâfları beyanındadır» unvanlı faslına müracaat.

(46) *Tabakat-ı İbn-i Sâd*. Sédillot, mezkûr eser, s. 124-5.

(47) *İslâm Tarihi*, c. VII. s. 404-5.

veret esası üzere sebat etmesi emrolunmuştur. Yine] müfessirler diyorlar ki: Allah meşveretle âmîl olmasını Peygambere emretmiştir, ta ki kararların müzakere ile ittihazı Müslümanların âdetlerinden olsun ve mü'minler Peygamberin — kendisi meşveretten müstağni olsa bile — gösterdiği misale uysun. [Arabistanda ilk önce meşveret esasına müstenit ve muntazam bir hükûmet kuran, halife Ömerdir. İslâmiyetten evvel Arabistandaki hükûmetler pek basit birer şahsî hükûmetten, otokrasilerden, ibaretti: halk, müstebit, reyinde müstakil, şahısların hüküm ve idareleri altında bulunuyordu. Arabistanı ihata eden memleketlerin hükûmet tavırları da otokrasi idi. Ömerin tesis ettiği hükûmet usulünde iki meclis vardı. *Şûra Erbabı Meclisi*, ozamanın İslâm cemaatinin en muhterem ve mutemet unsurları olan «Muhacirin» ile «Ensâr»ın mümessillerinden mürekkep olarak, her hangi mühim bir mesele hakkında müzakereye ve karara ihtiyaç görüldüğü zaman toplanırdı. Meselâ Irak ile Suriyenin fethinde bütün arazinin askere verilmesini ordu kumandanları ısrarla istemiş olmaları, Ömer ise bu suretle muameleye muhalif bulunması üzerine bu meclis toplanmış, günlerce meseleyi münakaşa etmiş, hükûmet reisinin itiraz yollu mütalâalarını dinlemiş; nihayet, Ömerin Kur'andan çıkardığı bir delil üzerine onun reyini tasvip edip, mevzuubahsolan arazinin ordu efradına değil, devlete ait olduğuna karar vermiş ve binnetice topraklar eski sahiplerinin elinde, onlar tarafından işletilmeğe devam olunmak üzere, ipka olunmuştu. Ordunun devlet namına ve hesabına hareket eder olduğu esası da dolayısıyla tasdik edilmişti. Kezalik, yabancı milletlere ticaret serbestisinin itasına ve bunlardan alınacak vergilerin tarhına dair meseleler Şûra Meclisinde müzakere edilmişti. Bu meclisin âzasının adları (*Tabakat-ı İbn-i Saad'den naklen Kenz-ül-Ammal'de*) mazbut olduğu gibi, mecliste muhtelif vesilelerle iradolunan nutuklar da tarih kitaplarında mukayyettir.

İkinci Meclis her günkü, adî, meseleleri müzakereye memur olup, Peygamberin meclisinde toplanan Muhacirin ile Ensârdan mürekkepti. Vilâyetlerden alınan ve münazaalî meselelere dair bulunan tahriratlar Ömer tarafından bu meclise havale edilirdi. İranlılara cizye tarhı meselesi evvelâ bu mecliste müzakere edilmişti. Kendi memleketlerine müteallik hususlarda vilâyetler ahâlisinin de reyleri alınırdı] (48).

(48) *İslâm Tarihi*, c. VII. s. 245-249. Müfessirler, hâkimiyetin millette olduğunu ve milletin bu hâkimiyetine binaen halifeyi intihap ve nasbetmek

Müsavat mebdei hürriyet mebdei gibi mutlaktır. Kur'anın birçok beyanlarından [ezcümle Hücürat suresinin (XLIX) 13 üncü âyeti (49) nden] anlaşıldığı veçhile, bütün Müslümanlar, ırk ve sınıf itibariyle tefrik edilmeksizin (50), Allah karşısında ve şeriat veya kanun nazarında müsavidirler. Kur'anın zikrolunan beyanatını şu hadisler tam vuzuhla hulâsa eder ve anlatır: «Bir Arabın Arap olmıyan bir âdama fazlı ve rüçhanı ancak İslâmiyetin ahkâmına, emirlerine ve nehiyelerine, inkıyadı cihetiyledir». «Cennetlik, bana itaat edendir, Habeşi bir esir olsa bile; cehennemlik de bana isyan edendir, Kureyş kabîlesinden bir hür adam olsa bile» (51). [Mekkenin fethinde vukubulan umumi toplantıda Peygamberin iradettiği meşhur hutbede müsavat esası şöylece kurulmuştur: «Ey Kureyş! Cenab-ı Hak sizden cahiliyetin nahvetini, eslâf ile gururlanmayı içinizden gidermiştir. Bütün insanlar Âdem'dendir, Âdem de topraktır». Sonra Peygamber Kur'andan Hücürat suresinin yukarıda zikrolunan 13 üncü âyetini okudu.] Peygamberin kendisi bile, asaletine, servetine (52), pek büyük sultasına rağmen hiç bir vakit bir

hakkına malik olduğu gibi azletmek hakkına da sahibolduğunu ve hilâfetin vasıf ve şartlarını, halifeyi bir takım kayıtlar ve şartlarla bağlamak salâhiyetini de milletin haiz bulunduğunu Kur'anın şu âyetlerinden çıkarıyorlar: Bakara suresi, II. âyet 246, 247 ve 248.

(49) [«Ey nâs! Sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi birbirinizi tanıyasınız diye, kabîlelere, sülâlelere ayırdık. Allah nezdinde en şerefliiniz vazifelerine en çok riayet edeninizdir...» Bu âyetin tefsirinde deniliyor ki: Burada hitap, evvelki iki âyette olduğu gibi, yalnız mü'minlere değildir, bütün insanlardır; insanların teşkil ettikleri bu muazzam aile içinde üstünlük milliyete, servete, mertebeye izafetle değil, vazifeye riayetledir.]

(50) İslâm cemiyetinde sınıflara ayrılma, yahut İskoçyada vesair bazı memleketlerde olduğu gibi asilzadelerden birinin riyasetinde kabîle teşkili külliye meçhuldür. Mute muharebesinde İslâm ordusunun başkumandanlığında Peygamberin azatlısı Zeyd bulunuyordu. Osmanlı devletinde kölelerin devlet memuru olmaları sık sık vâkidi; hattâ bunlardan sadırâzamlığa kadar yükselenler görülmüştür.

(51) Malûm olduğu üzere, bu asil Kureyş kabîlesi Peygamberin kendisinin de mensubolduğu kabîledir.

(52) [Bunu yazan Sédillot'un bahsettiği «servet» Peygamberin bizzat ihraz ve iddihar ettiği servet değil, belki İslâmın hürriyet, muzafferiyet ve ikbale nail olması ve Muhammed İslâmın başı ve İslâmın ihraz ettiği bütün nimetlerin baysı olmak haysiyetiyle haiz olabileceği servettir; yoksa Peygamber bütün hayatı müddetince fakirane denilecek bir sadelik içinde yaşamış, İslâmın refaha kavuştuğu devirde bile bu yaşayışını terketmemiştir. Odasının bütün döşemesini bir ot minderle deriden bir yastık ve birkaç post teşkil ediyordu. İrtihaline müncer olan hastalığı esnasında, zevcesi Aşenin nezdinde

hükümdar tavrı takınmamıştır (Sédillot, mezkûr eser, s. 100). [Müslümanlığın düşmanlarına galebe ettiğinde, hele Mekkenin fethinde, muzaffer bir kumandan va'zında görülmemiş, Mekkeye muzafferden girmek üzere iken devesinin üzerinde alnı semere degecek kadar secde ile Allaha şükrünü eda etmek istemiştir.] İslâm dinine salık olan insanların kâffesinin müsavi olmaları esas; işte böylece muhkem bir surette kurulmuştur (53). Şunu ilâveten söyleyelim ki Arabistanda bu tam müsavat esas ilân olunduğu zaman bu kıt'adaki içtimai ve siyasi müesseseler bu esasa tamamiyle zıt olan bir esastan, yani mütehakkim bir asılzadelikten, şereften mülhemdi, halk «kübera ve şürefa» takımının emrine tâbidi. [İleride, Arabistanın İslâmdan evvelki ahvalini tavsif sırasında bu cihetten de bahsolunacaktır.] İlk halifelerden bahsederken Sédillot diyor (54) ki: Kanun herkes için birdir; fakirle zenginin, mevki sahibi olanla olmya-

birkaç altını bulunduğunu hatırlayıp bu parayı hemen tasadduk ettirmiştir.] Esasen Peygamberin parası ancak kendisiyle ailesinin yaşelerine ve zarurî ihtiyaçlarının tesviyesine kifayet eder miktarda idi; bazan bu kadar bile değildi.

(53) Bu hususta Kilise'nin ahiren ilân ettiği esas İslâmın vazetmiş bulunduğu esasın aynıdır: «Kilise ve bilhassa onun hayatında ve rûsum ve âdabında, âyinlerinde, ırk meselesi mevcut olamaz. İnsanların her biri Allahın mevhibelerinden nasibini almıştır, Allahın bu atiyesini insaniyet dediğimiz şu büyük aile uğrunda istimal ile mükelleftir. Kavmiyet ve milliyetçilik ileri gelme kibir ve azamet, zıddiyet, rekabet ve husumet Allaha karşı isyandır. Bunun gibi kavimlerin ve milletlerin tenevvüü, Allaha muti ve munkat olunca, beşerin hayatının zenginleşmesine yardım eder. Allah her insanı kendi vatanında hemşerilerine hizmete çağırır. Fakat başka milletleri veya ekalliyetleri mâdun tutarak emir altına alıp tebaiyet haline komaklığa meyleden milli hotkâmlık, her hangi ırktan, kavim veya milletten olursa olsun bütün insanların Rabbi olan Allaha karşı günah olmaklıkla ferdi hotkâmlıktan aşağı kalmaz. Bir milletin, bir ırkın, bir sınıf halkın veya her hangi siyasi yahut içtimai bir ideolojinin ülûhiyet mertebesine çıkarılması putperestliktir; bu hal tefrikaları çoğaltmakla felâkete saik olmaktan başka bir netice veremez (1937 temmuzunun 12 sinden 26 sına kadar Oksfordda toplanıp, Kilise, millet ve devlet hakkında müzakereler icra etmiş olan episkoposlar konferansı âzasının bütün dünyadaki İsa kiliselerine gönderdikleri nameden çıkarılmış fıkralar). Bu «mesaj» dan anlaşıldığına göre, Hıristiyan Avrupa, Afrikanın ve Amerikanın bedbaht yerlilerinin bunca eziyet ve mihnet çekmelerine, milyonlarca telef olmalarına sebep olan «aşağı soylar», «mâdun ırklar» nazariyesini terketmiştir. Fakat bu kıt'aların bazı bölgelerinde, hattâ Avrupada bile, «ayırma» hâlâ yapılmaktadır. Şunu ilâveten söyleyelim ki Roma kilisesi Oksford konferansına iştirak etmemiş olduğu gibi, Almanyanın «Evangelique» kilisesi de konferansa kendi mensuplarından hiç bir ilâhiyatçı veya lâik gönderememiştir.

(54) Mezkûr eser, s. 123 - 124.

nın, âyan ve eşrafla âhat ve avamın farkı yoktur. (Üçüncü halife) Osman mahkemeye çağırılabilirdi; (dördüncü halife) Ali silâhlarını çalmış olmasından şüphe edilen bir Hıristiyandan dâvacı sıfatıyla hâkim huzuruna çıkmağa tenezzül etmezlik etmemiştir. [Hakkaniyet ve adaleti lâyıkiyle icra etmenin esaslı bir şartı fakirler, zenginler, reisler, tâbiler, eşraf ve avam arasında tam bir müsavvat gözetilmesi olduğunu pekâlâ bilen halife Ömer bu kaideye o derece dikkat ederdi ki birçok defa hasım taraf sıfatıyla mahkemelere müracaat ederek hâkimlerin ihtiyar edecekleri hareket hattına nezaret ederdi. Bir defa Ömerle Übeyye bin Kâab arasında bir münazaa vukubulmuş, Übeyye dâvasını hâkim Zeyd bin Sâbit'e arz etmişti. Ömer müddeaaaleyh sıfatıyla mahkemeye gelmiş, Zeyd Ömere karşı hürmetkârane bir vaziyet almıştı. Ömer bu vaziyetten müteessir olarak: «Tarafgirliğin ilk alâmeti budur» dedi. Ömer, Übeyye ile yanyana oturdu. Übeyye dâvasını izah etti; fakat ispat edecek delil gösteremedi; Ömer de iddiayı kabul ve tasdik etmeyince, Übeyye Ömerin yemin etmesini istedi. Hâkim, yine Ömerin mevkiini itibar nazarına alarak, bu talebini geri almasını Übeyyeden rica etmesi üzerine, Zeydin bu tarafgirliğinden hiddetlenen Ömer hâkime şu sözleri söyledi: «Senin huzurunda halkın aşağı tabakasından biri ile Ömer müsavı olmazsa hiç bir vakit hâkimliğe lâayık olmazsın».] (55).

Gassâni (56) lerin kiralı Cebele İslâmı kabul ettikten sonra halife Ömer geldiği zaman kendisine dikkatsizlikle çarpan bir Arabı dövmüş olmak sebebiyle halife Ömer işe müdahale ile, bu taaddisinden dolayı suçunu affettirmesini yahut kısas hükmüne boyun eğmesini talep ettiğinden, Cebele: «Ben kiralım, bu Arap ise avamdan bir adamdır» demiş, Ömerden: «Bundan bir şey çıkmaz; ikiniz de Müslümansınız» cevabını alması üzerine Rum imparatoruna kaçmıştır. Halife şu vak'anın bütün orduya bildirilmesini emretmiştir, çünkü ne şehirde ne ordugâhta hiç kimse âmme işlerine bigâne kalamazdı (57).

(55) *İslâm Tarihi*, c. VII. s. 295-296. Bu devirde, hattâ daha sonraları Hıristiyanlarla Yahudiler arasında, hattâ içtimai mevki ve mertebeleri farklı Hıristiyanlar arasında bile, bu kabilden vukubulan münazaaları kılıç hallederdi, amma adalet kılıcı değil!

(56) Aslen Yemenli büyük bir kabîle.

(57) Ockley, *History of the Saracens*, s. 171. Sédillot, mezkûr eser, s. 123-124. [*İslâm Tarihinde* bu vak'a şu suretle hikâye olunmaktadır (c. VII. s. 400-401): Cebele bin el-Eyhem Suriyede büyük nüfuz sahibi olan rüesadandı. Müslümanlığı kabul ederek Mekkeye gelmişti. Tavaf esnasında bir

Kur'an: «Allah yanında (doğru) din yalnız Müslümanlık» olduğunu (Âl-i İmrân suresi, III. âyet 19) (58), «mü'minlerin kardeşten başka bir şey olmadıklarını» (Hüçürat suresi, XLIX. âyet 10) beyan ve ilân etmiştir. Müslümanlar bir tek ümmet teşkil ederler («Muhakkak ki bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir». Mü'minun suresi, XXIII. âyet 53); nesep, ırk fikri bu camiadan büsbütün dışarı edilmiştir; din *kardeşliği* her türlü milliyet hislerinin, milliyet gayretiyle hodkâmane fikirler ve emellerin üstünde durur.

Müslümanlara göre, millet ancak islâmın teşkil ettiği büyük ailenin sinesinde olabilir. Kur'anın düsturları onun teâlimini kabul etmiş olan ırkları, kavim veya milletleri mezcetmiştir, o suretle ve o derecede ki Avrupanın gerçekleştirmeğe muvaffak olamadığı bir key-

adam nasılsa Cebelenin eteğine basmış, Cebele adama bir tokat atmakla mukabele etmiş ve aynı muameleye maruz kalmıştı. Cebele bu hareketten hidetlenerek Ömere şikâyette bulunmuş, Ömer şikâyetini dinledikten sonra şu cevabı vermişti: «Ektiğinizi biçmişsiniz». Cebele bu cevaptan hayret etmiş, mevkiinin icabı olarak, kendisine böyle bir muamelede bulunan adamın idam ile cezalandırılması iktiza edeceğini söylemiş ve şu cevabı almıştı: «Cahiliyet zamanında vaziyet dediğiniz gibiydi. Fakat İslâmiyet insanlar arasındaki farkı izale etti». Cebele şu mukabelede bulundu: «Müslümanlık hasep ve nesep farkını itibar nazarına almayan bir din ise ben bundan vazgeçerim». Bunu mütaakıp Cebele gizlice İstanbula kaçmış, fakat Ömer onun hatırı için adaleti tezlil etmemişti.

(58) [Müslümanlara «Müslüman» denilmesi Peygamber İbrahim'in tesmiyesidir. Kur'anda: «Bu din babanız İbrahim'in dinidir. Size Müslüman diyen odur» denilmiştir (Hac suresi, XXII. âyet 18). Bu tesmiyenin başlangıcı zebih hâdisesidir. İbrahim bir erkek çocuk babası olmak için dua etmiş, Cenab-ı Hak bu duayı kabul buyurmuş, doğan çocuk Allaha nezrolunmuştu. İbrahim İsmâile: «Rüyada seni kesiyorum gördüm. Sen ne dersin?» demesi üzerine, İsmail, cevap makamında, boynunu uzatmış, azimkârane bir tavır ile tam bir *teslimiyet* göstermişti. Bundan dolayıdır ki Kur'anda: «*Felemmâ eslemâ...*» (Sâffât suresi, XXXVII. âyet 103), yani «her ikisi de boyun eğdiler» yani «*teslimiyet* arzylediler» denilmektedir. Allahın iradesine gösterilen bu teslimiyet İbrahim ve İsmailin şiarı olmuştur. (*İslâm Tarihi*, I. 152, 160-1, 167). «İslâm» kelimesi Muhammedin tebliğ ettiği din, Müslümanlık, mânasına mevzu olduğu gibi, İslâm dini üzere bulunanlar, Müslümanlar, mânasına da kullanılmaktadır; bu mânada «ehl-i İslâm» yerini tutar, «İslâm dinine mensup, salık olanlar» mânasına gelir. «İslâmiyet», Müslümanlık demek olmasıyle, bu mânada «İslâm» lâfziyle müşterek ise de, dediğimiz gibi «İslâm» kelimesi «ehl-i İslâm» mânasında da kullanılmakta olduğundan, yerine göre, iltibası defetmek için «İslâmiyet» in istimaline ihtiyaç hâsıl olmuştur, ve eserimin aslındaki unvanında istimal etmiş olduğum «İslâm» kelimesini (*L'islam et le Droit des gens*) «İslâmiyet» lâfziyle tercüme etmekliğim bundan ileri gelmiştir. — A. R. T.]

fiyeti, manevî hudutların izalesi keyfiyetini, onlar arasında tahakkuk ettirmiştir. Kardeşlik, *tesanüt*, *birbirine taallük*, *mütekabil merbutiyet* — ki milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun mümeyyizeleri ve zamânetleri addolunmaktadır ve böyle görülmeklikte isabet vardır — Müslümanları birbirine, güvenle dayandıran; birbiriyle ilgili, ilişkili yapan; karşılıklı bağlarla birbirine bağlayan çok kuvvetli rabitalardır. Bir memlekette zulüm görenler başka yerlerdeki dindaşlarından medet isteyebilirler (59). Evvelce söylediğim gibi, Kur'an isyan hakkını tanımıştır: «Allahın nezdindeki mükâfat... bir haksızlığa, yolsuzluğa uğrayınca (haddi aşmıyarak) kendilerini müdafaa edenler içindir» (Şûrâ suresi, XLII, âyet 39). «Zulmün cezası zulüm derecesinde ukubettir» (aynı sure, âyet 40). Şunu ilâveten söyleyeyim ki kardeşliğin Müslümanca telâkkisi hodkâmane değildir, bu hususta Müslüman kendi maksadından başka bir şey düşünmiyen adam gibi davranmaz; Müslümanların tasavvur ettikleri kardeşlik cihanşümuldür, İslâm havzası hudutlarından aşırıdır; Kur'an daha yükselip diyor ki: «Her kim, bir cinayet işlememiş (bir kimseyi öldürmemiş)... olan bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur; bir kimseyi diri bırakırsa sanki bütün insanları diriltmiş olur» (Mâide suresi, V. âyet 35). «İnsanların kardeşlikleri ve mütesanit bulunuşları şimdiye kadar hiç bir vakitte bu derece sadelik ve büyüklükle asla beyan ve ilân olunmamıştır» (60). Adaletin taksim kabul etmezliği de şimdiye kadar bu derece açık, veciz, belîğ ve kat'î surette asla beyan ve ilân olunmamıştır.

∴

«...İnsaf ve adalet dairesinde hükûmet, çünkü Allah doğruları ve insaf edenleri sever» (Mâide suresi, V. âyet 45). «Allah haddi aşanları, adaletten ayrılanları sevmez» (Bakara suresi, II. âyet 190). «Allah zalimleri sevmez» (Âl-i İmrân suresi, III. 59). Gerek ferde gerek camiaya, gerek avama gerek havassa, gerek bir gûna resmî sıfatı haiz olmıyan şahıslara gerek âmme kuvvetine sahip ve mutasarrıf olanlara, hükûmette ve idarede vazife eshabından bulunanlara hitabeden böyle birçok âyetler *adaleti*, *nasafet* ve *hakkaniyeti* kat'î surette emreder ve haksızlığı, zulmü nehyeyler. Bu âyetlerde

(59) Lyautey derdi ki: Dünyanın beş kıtası üzerine yayılmış bulunan İslâm, tannan bir davula, sesi uzatıp tınlatan bu âlete ve emsaline benzer: onda bütün duygular, hareketler, aksülâmeller, fikirler bir lâhzada bir ucdan öbür uca kadar akseder.

(60) Viardot, mezkûr eser.

birkaçını daha zikredeyim: «Allah adaleti... emreder..., fahşâyı (yani insanın şahsî ahlâkına müteallik fena hareketleri) ve münkeri (yani insanın hercinsine mütaallik fena hareketleri) nehyeder. (Nahl suresi, XVI. âyet 90). «Ey iman edenler! Allah için hakkı iltizam üzere durun. Adalet ve insaf ile şahit olun. Bir cemaate hiddet veya ondan nefret etmeniz sizi adaletsizliğe sevketmesin, adaleti icra edin. Adalet takvâyâ daha yakındır. Allaha karşı (vazifelerinize) dikkat edin, çünkü Allah işlediklerinizden haberdardır (Mâide suresi, V. âyet 9). «Allah size... insanlar arasında hükmederken adaleti gözetip onunla hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor!» (Nisâ suresi, IV. âyet 57). «... De ki... aranızda adaleti icra ile emrolundum...» (Şûrâ suresi XLII, âyet 15). Peygamberin ikinci halifesi Ömer meşhur kumandan Halidin şiddetli, maruf kadden aşırı, bazı muamelelerini affedemiyordu; «bu kumandana karşı muteriz ve muahazekâr davranışından dolayı arkadaşları Ömere itabediyorlardı; fakat yine bu Ömer Medineye gelen zengin yabancıların rahatları ihlâl olunmamasını temin için geceleri uykusunu terk ile bir bekçi gibi dolaşıp gözeticilik yapıyordu; ve bir vilâyet valisi hakkında bir Yahudinin şikâyetlerini dinleyince, valiye bir kiremit üzerine yazdığı şu emri göndermişti: «*Aleyhinde bana edilmiş şikâyetlere bir daha mahal verme, yoksa vilâyet makamını terket!*» (61).

§ 4. — İslâmiyetin intişarının mahiyeti ve neticeleri.

İncil der ki: «Her bir ağaç kendi meyvasından bellidir» (62). Bir sistemin, itikadî usullerden veya ahlâkî düsturlardan yapılmış bir manzumenin, bir ilmî tarik veya mesleğin, bir dinin veya mezhebin meziyetleri neticelerinde tecelli ve tahakkuk eder (63). İslâmiyet kendisini cihanşümul bir din sıfatıyla ilân etmiştir, nitekim İseviyet dahi zuhur ettiği zaman kendini âleme öyle bildirmişti, zira her iki dinde aynı ilâhî irade, evvelce İbrahime, Musaya, ilh... vahiy

(61) Sédillot, mezkûr eser, s. 140. Son iki cümlemin altını bizzat çizerek okuyucuların hassatan dikkatini celbetmek istemiş olan müellif burada Arapların «feragat» lerinden, âlicenabane hislerle birleşen «inzibata riayet» lerinden bahsederek, «bu keyfiyetin pek yersiz olarak barbarlıkla tavsif olunan Araplarda görülmesi hayreti mucip olduğunu» söylüyor.

(62) «⁴³Fena meyva verir iyi ağaç yoktur, ve iyi meyva verir fena ağaç yoktur, ⁴⁴zira bir ağaç kendi meyvasından bilinir. Çünkü dikenlerden incir devşirmezler ve çalından üzüm toplamazlar. ⁴⁵İyi adam kalbinin iyi hazinesinden iyi şey çıkarır ve kötü adam kalbinin kötü hazinesinden kötü şey çıkarır. Zira ağzı kalbin fazlasından söyler» (Lüka, bab 6, âyet 43-45).

(63) [«Mahiyeti ispat eden âsar-i ameldir...» — Şinasi.]

ile tebliğ olunan aynı semavî nizam tecelli ediyordu. Kur'an der ki: «Nuh ile ondan sonraki peygamberlere vahiy ile gönderdiğimiz gibi sana da vahiy ile gönderdik. İbrahime, İsmâile, İshaka ve Yakuba, Yakubun evlâdına, İsayâ, Eyyuba ve Yunusa, Haruna ve Süleymana dahi vahiy ile gönderdik, ve Davuda Zeburu verdik» (Nişâ suresi, IV. âyet 162). «Sana evvelce kıssalarını beyan ettiğimiz peygamberler (gönderdiğimiz gibi) kıssalarını beyan etmediğimiz peygamberler de gönderdik, Allah Musaya hitabederek ona söz söyledi» (Nişâ suresi, IV. âyet 163). Muhammedin telmizleri, tevâhiî insanları doğru yola döndürmek onlara halis ahlâkı öğretmek, onları sahih, hakikî surette medenileştirmek için dünyayı, fethe teşebbüs ettiler. Allah Muhammede: «Biz seni ancak *âlemlere* rahmet olmak (bütün insanları irşadederek rahmete, saadete kavuşturmak) üzere gönderdik» (Enbiya suresi, XXI. âyet 107) diyor. Kur'an, başka bir yerde (Yunus suresi, XI. âyet 2), Peygamberin ağzından: «Allah-tan başkasına tapmayınız. Ben de onun tarafından sizi (eğri yolun encamından) korkutan, size müjdelere veren (bir peygamberim)» diyor. Yine Yunus suresinin (XI.) 3 üncü öyetinde: «Tanrınız mevut ecelinize kadar size nimetlerini ihsan ederek sizi geçindirir; iyi işleri lâyük ilduğu mükâfatla karşılar» deniliyor.

Acaba İslâm, tasmim eylediği hususu tahakkuk ettirebilmiş midir? Ve icrasına karar verdiği işi öylece husule getirerek milletler hukukuna hizmet etmiş midir? Yani muhtelif milletleri birbirine yaklaştırarak, bunların mütekabil münasebetlerini müsamaha denilen şu ulvî ahlâk mebdei, ki onsuz milletler arasında sürekli bir münasebetin cereyanı, sahih, sağlam ve bereketli hiç bir medeniyyetin vücudu ve takarrürü, sürekli hiçbir milletlerarası münasebetin teessüsü mümkün olmaz, ona istinadettirebilmiş, milletlerarası münasebatı bu esas üzerinde kurmak suretiyle *Lu* münasebatı idareye müekkel olan o hukukun salim bir surette neşvünemasına, gelişmesine yardım edebilmiş midir? Cahiliyet devri denilen ve Muhammedin peygamberlikle gönderilmesine takaddüm eden zamanlarda, Arap kavmi birkaç İsevi ve Musevî kabileler müstesna oldukları halde, umumiyet üzere kaba bir surette putperestti, ve evveli bilinmiyen zamandan beri vahşice veya barbarca âdetlere bağlı bulunuyordu. İnsan nev'inden bir cinsin ötekine feda edildiği: fakir babanın bir gün namusu çiğnenmek korkusuyla, kız çocuklarını diri diri gömdüğü; kadınların esirliği; bir tek zamanda birden ziyade karı almak âdetinin, hiçbir had ile mahdud olmaksızın, cereyan ettiği, yani zevce sıfatiyle tutulan kadınların miktarı tahdidedilmiş

olmadığı, hattâ bir tek zamanda birden ziyade kocaya varmak âdeti bile mevcut ve pek hayasızca ve zelilâne cârî olduğu görülüyordu. Sonsuz intikam teşneliği, hırsı, ve bunun korkunç ve müfrit neticeleri; savaşçı ve kinli kadınların harp meydanlarında emsali görülmemiş, işitilmemiş şenatlere koyuldukları; kıyas usulüne riayette herkesin memur ve mükellef tutulduğu; gasıp ve şekavet, gasıp ve şaki işinde muvaffak ve muzaffer olunca, haklı ve meşru sayıldığı; her yerde hakkın ve kanunun yerine hilenin ve kuvvetin geçirildiği; memleketin ibadetgâhı olan Kâbenin avlusunda insan kurban etmeğe kadar gidildiği görülüyordu: Muhammedden evvel Arabistan böyle feci bir halde idi (64). Hıristiyanlığı neşretmek, bu

(64) Bütün müellifler Arabistanın cehalet devrindeki halini böylece tasvir etmekte müttefiktirler. Alehusus Caussin de Perceval'in *L'Essai sur l'histoire des Arabes* unvanlı eseriyile Sédillot'un zikri geçen eserine müracaat buyurulması. [Bununla beraber, Müslümanlığın Araplara ifaza etmiş olduğu feyzin ve salâhın lâyıkiyle anlaşılması, İslâm medeniyetinin mebdeleri hakkında etraflıca malûmat edinilmesi bahsimizde ehemmiyeti haiz olduğundan, Arabistanın cahiliyet devrindeki ahvaline dair şu gayet kısa icmalî malûmatı vermekle iktifa etmiyerek bu hususta bazı tafsilât arz ve ilâve etmeğe lüzum görüyorum. *Harp ve yağma*. Arapların hayat menbaı harp ve yağma idi; zira Arabistan, ahalisini yaşatacak erzakı yetiştiremeyen bir çöldü ve halk cahildi. Maişet keçi, koyun ve deve sürülerine mütevakkıf olup, halbuki Arapların hepsinde bu mahdut dirlikler bile bulunmadığından, harp ve yağma geçinme vasıtası ittihaz olunmuştu; bir taraftan da cahillik ve ahlâksızlık *ganimet* hırsını Arap seciyesinde kökleştirmişti. Araplar arasında *kan dâvası gütmek* de müstakar bir âdet olmuştu. Bir adam öldürülürse onun ailesi veya kabilesi katilinden intikam alırdı. Maktulün ailesi katili filhal ele geçiremez ve öldüremezse intikam dâvasını gütmekten vazgeçmezdi: katilin yerine onun ailesine mensup bir şahıs öldürülürdü, ve bu yüzden kabileler arasında çekişmenin, vuruşmanın ardı arası kesilmezdi. *Harp esirleri*. Araplar harpte esir ettikleri adamların boyunlarına ip bağlayıp sürükler, sonra öldürürlerdi. Bunların kadınları ve çocukları da mahvedilir yahut yakılırdı («Mecma-ı Emsal-İl-Germanî», İran tab'ı s. 343; «İslâm tarihi», I. 513). *Düşmana uyurken hücumla katliâm*. Araplar düşmanlarına uyurken ansızın hücum ederler ve elleğine kim geçerse öldürürlerdi. Düşmana böyle saldırış pek mühim bir davranış sayılırdı, bunda ihtisas peyda edenler şöhret kazanırlardı. *Diri diri insan yakmak*. İnsanlar diri diri yakılırdı. Arap ümerasından Amr ibn-i Hind'in kardeşi, Benî Temim tarafından katlolunduğu zaman, Amr kendi tarafından öldürülen her adama mukabil yüz kişi kılıçtan geçirmeğe yemin etmişti. Fakat Benî Temim kaçmağa muvaffak olduğundan Amr'in eline ancak bunlara mensup bir kadın geçmişti: bu kadın diri diri yakıldı. Bu hâdise mahallinde bir adamın dolaştığını gören Amr, niçin dolaştığını sorduğunda adam: «Birkaç gündün beri açım. Buradan duman yükseldiğini görünce yiyecek bir şey bulmak ümidiyle geldim» demişti. Amr bu adamın da yakılmasını emretti, o da

dini Arabistanın bir tek dini olacak halde yayıp takarrür ettirmek üzere vukubulan gayretler boşa çıktı (Sédillot, mezkûr eser, s. 40). Gerçi Yahudiliğe girenler olmuş ise de bu keyfiyet, İsmail evlâdının — Asurîler, Romalılar ve Rumlar tarafından memleketlerinden kovulmuş ve Arabistana kabul olunmuş bulunan — Yahudilerin an'anelerinde, bütün Arabistanın ibadetgâhı, ruhanî merkezi olan Kâbenin bânisi İbrahimin Allahına karşı derin hürmeti mevcut olmasından nâşiydi; İbrahimin mâbudu Allahtı, Kâbeyi dolduran üç yüz altmış putun en ulusu olan ilâhı. İşte, Musevî dininin binnisbe intişarı Yahudi muhacirlerin maharetle, ustaca uyandırdıkları şu hâtıralardan ileri geliyordu (65). Esasen, Muhammedin vazifesi İbrahimin

ateşlere atıldı («İslâm Tarihi», 1. s. 507 ve alt tarafı). *Çocukların ok hedefi yapılması.* Çocuklar oklara hedef ittihaz edilirdi. Bir kabile diğer bir kabile ile muharebesinde çocuklarını rehine olarak bırakmıştı. Bunlar bir vâdiye götürülüp orada nişan gibi durdurulmuş, üzerlerine ok atılmıştı. Böylece ok hedefi yapılan çocuklar içinde ölmeyenler ertesi gün aynı muameleye duçar olurlar, ve bu feci öldürüşleri birçok kimse oyun seyreder gibi temaşa ederdi. *Öldürülecek adama evvelâ işkence.* Araplar bir adamı öldürecekleri zaman, evvelâ ellerini ve ayaklarını keserler, sonra onu ölüncüye kadar bırakırlardı. Bu feci akıbeta duçar olmamak için kendilerini boğarak intihar eden tutsaklar görülmüştür. *Ölülerin cesetlerinden bile intikam alınması.* Ölülerin elleri, ayakları, kulakları, burunları kesilirdi, gözleri oyulurdu. Ebu Süfyan Uhüd muharebesinde: «Bugün Bedr'in intikamını aldık. Askerlerim ölülerinizin (Müslümanların ölüleri) burunlarını, kulaklarını kestiler» demişti. Bunları yapanlar kadınlardı; Kureyş kadınları Bedir muharebesinde maktul düşen akrabalarının intikamını almak için Uhüd'de şehit olan Müslümanların ölülerine bu yolda tecavüzlerde bulunmuşlardı. Hattâ Muaviyenin anası Hind şehitlerin âzasından bir dizi yaparak boynuna takmıştı. Yine o kadın, Hamzanın karnını deşmiş, ciğerini söküp çıkarmış, yemek istemiş fakat yutamamıştı. *Düşmanın kafa tasından şarap kâsesi.* Araplar düşmanlarını ele geçirdikleri takdirde onların kafa tasıyla şarap içmeğe yemin ederlerdi. «Tabakat-ı ibn-i Es'ad» bunun misallerini zikreder. *Rahim parçalama.* Araplar hâmile kadınların rahimlerini parçalarlar ve bununla iftihar ederlerdi. Arap kahramanlarından Hevazın reisi Amr bin Tufeyl bir seferinde gebe kadınların karınlarını destiklerini, mızraklarıyla rahimlerini parçaladıklarını hikâye etmiştir. Cahiliyette kadınlar erkeklerin malı addolunur, mal gibi bir erkekte bir erkeğe devredilir, hattâ kumarda para gibi ileri sürülürdü. Üvey ana babanın mirası arasında bir mal gibi oğula intikal ederdi. Öz hemşirelerle izdivaca müsaade edilirdi. Kumar, içki, zina pek yayılmıştı; hattâ Taif ahalisi Müslümanlığı kabul etmek için zina memnuiyetinden istisnalarını şart koştukları istemişlerdi. *Hayasızlık* o derece varmıştı ki ümeradan sayılan Kays gibi bir şair amcazadesiyle vukubulan gayrimeşru münasebatını tasvir etmekten çekinmemiş, onun bu bapta kasidesi Kâbenin duvarına asılmıştı...

(65) Sédillot, mezkûr eser, s. 49.

halis, sâf «iman billâh» ını iadeten tesis etmek, «bozulmuş, fesada uğramış olan Yahudilik» ile «müsevveş ve şüpheli bir hale girmiş olan Hıristiyanlık» (66) sâliklerini irşadederek, ezeli ve ebedî olan Hakikatin saltanatını ihya etmekten ibaretti. Kur'an, ki *Tekvîn-ül-Mahlûkat* gibi bir «théogonie» (âlemin bidayette oluşundan bahseden ilim) kitabı, *Lâviler* gibi akaidi ve düsturları, *Tesniye* gibi medenî nizamları, *Hâkimler* ve *Mülûk* gibi milli tarihi, *Mezâmîr* gibi dine ve ibadete müteallik manzumeleri, münacatı, *Vahy-i Yohanna* gibi (Hıristiyanların itikatlarına göre) ilhamları ve mükâşefeleri, alehusus İsanın talim eylediği surette ahlâk düsturlarını cami ve mübeyyin olan semavî kitapların mütemmimi ve en mükemmeli-dir (67). Muhammedin vazifesini şöylece izah ediyor: «Mü'min olanların Allahı anmaktan, (Allah tarafından) gönderilen hakkı (hatırlamaktan) kalblerinin yumuşıyacağı zaman gelmedi mi? (Mü'minler) önceden kendilerine kitap verilerek zamanın uzaması yüzünden kalbleri katılaştılar gibi olmasınlar. Onların çoğu haddi aşmış kimselerdi» (Hadid suresi, LVII. âyet 16) (68). Müşriklerin tahammül olunmaz raddeye varan ezalarından kurtulmak için Habeşistana hicret eden ilk Müslümanlar Necaşinin: «Hıristiyanlıkla ve putperestlikle taaruz eden dininiz nedir?» sualine içlerinden Ali bin ebi Talib'in kardeşi Cafer vasıtasıyla şu cevabı vermişlerdi: «Ey Necaşi! Biz cahil bir millettik; putlara tapardık; lâşeleri yerdik ahlâksızlığın her türlüşünü irtikâp eder, komşularımıza fenalık etmekten çekinmezdik; öz kardeşlerimize zulümlerin her türlüşünü reva görürdük; kuvvetlilerimiz zayıflarımızı yutarlardı. Bu arada içimiz-

(66) Viardot, mezkûr eser, I. 17.

(67) La Haye Akademisinde derslerimde bulunanların, hepsi diyemezsem de en çoğunun Kur'an hakkında hiç malûmat sahibi olmadıklarını gördüğümünden, onlara bu hususta bir fikir verebilmek üzere bu veçhile bir mukayese ve teşbih yaptım. Lâkin hakikati halde Kur'anın, bahusus belâgat ve camiyyet itibariyle, eşi yoktur ve diğer kitaplardan sarfı nazar, şimdiki halde elde bulunan ve asıllarına uygun olmadığı müspet olan Tevrat ve İncil ile ciddî ve doğruca kıyası ve teşbihi mümkün değildir. — A. R. T.

(68) Aynı surenin 17 nci, 25 inci, 27 nci, 28 inci ve 29 uncu âyetlerine de müracaat. Hıristiyanlık putperestliğe veya müşrikliğe dönmüş görünüyordu. «Eğer havari «Saint» Piyer'le havari «Saint» Pol, Vatikan'a tekrar gelmiş olsalar, belki, şu muhteşem mâbede bunca esrarlı âyinlerin, resmî âdap ve teşrifatla yapılan şeylerin ortasında hangi mâbuda ibadet edildiğini sorarlardı» (Gibbon, mezkûr eser, c. II. s. 437-438), «... Rumlar dinî muaraza ve münazalarla ihtilâf pençesine düşmüşlerdi... Vilâyetlerinden her birinin halkı kendisine mahsus bir mezhebe sahip, kendisine has bir dalâlet tarikına salık idi» (Sédillot, mezkûr eser, s. 151).

den biri çıktı; onun asaletini, doğruluğunu, namuskârlığını hepimiz biliyorduk; o bizi Müslümanlığa davet etti, bize putperestlikten vazgeçmeği öğretti; kan dökmekten ihtirazı tavsiye etti. Bize doğruluğu gösterdi. Hepimizi öksüzlerin malına taarruzdan menetti. Komşularımızı el, namuslu kadınları dil tecavüzlerinden kurtardı. Bizi namaza, niyaza, oruca, zekâta davet etti. Biz de ona inandık. Putperestlikten, ahlâksızlıktan vazgeçtik. Bundan dolayı kavmimiz bize düşman kesildi; bizi bu dinden döndürmek, tekrar dalâlete saptırmak istedi» (69).

İşte bu Araplar, bu vahşi bedevîler, hüküm altında yaşamaktan nefretleri hasebiyle kavgacı olan insanlar; vicdan rahatsızlığı nedir bilmiyen, hiçbir şeyden perva etmiyen, kanunları olmıyan, bir hükümete, merkezî bir kuvvete, sultaya tâbi bulunmıyan bu çöl tacirleridir ki evvelâ kendileri itaat altına alınıp ahlâkları tehzip ve tashih olunduktan ve birleştirilip medenîleştirildikten sonra, İslâmıdan aldıkları bütün nimetleri Suriye, Irak, İran, Türkistan, — Mısırdan Atlas Okyanusu kıyılarına kadar — şimalî Afrika, İspanya, Sicilya, İtalya ve cenubî Fransa ahalisine ifaza etmek üzere oralara gitmeleri mukadderdi.

Burada şu cihete dikkat nazarını celbederim: zikrettiğim memleketlere sokulan medeniyeti Araplara değil, İslâmiyete nispet etmek gerektir. Büyük Fransız Ansiklopedisinin 3 üncü cildinin 485 inci sahifesinde «Araplar» bendinin «Medeniyet» bölüğünü yazan zâtın dediği veçhile, her ne kadar «Arap medeniyeti» denilegelmekte ise de, tâbirin asıl mânasiyle, bir Arap medeniyeti yoktur. Vakıâ İslâmiyet Arabistandan çıkmıştır, amma bu medeniyet Kur'anın eseridir, yalnız din vücuda getirmekle kalmayıp cihanşümül bir saltanat dahi ihdas etmiş, hadsiz hesapsız kitapların telifine de sebep olmuş (70), «tam ve müstakil bir hukuk nazariyesi» kurmuş (71) olan bu genişleme ve yayılma kuvvetinin işidir. Mevzuubahsoian medeniyetin Araplara değil, İslâmiyete nispet ve izafetle tavsifindeki isabetin en kuvvetli delili şudur ki Müslümanlar her nereye gidip yerleşmişlerse orada, İspanyada, Hindistanda, ilh... bu medeniyetin birçok ve derin izlerini gördüğümüz halde Arabistanda bu izlere ender

(69) *İslâm Tarihi*, c. 1. s. 261. M. Esadın Cezayir Üniversitesi profesörlerinden M.E.-F.Gautier tarafından yazılmış bir başlangıcı havi olduğu halde 1934 te Pariste neşrolunan *Mahomet* adlı kitabının 107 nci sahifesine de bakınız

(70) Mezkûr eser.

(71) Sava Paşa, mezkûr eser.

ve sathice olarak tesadüf edilir. İslâmiyet olmamış olsaydı Araplar dünyayı fethetmiş olmazlardı (72). Romalılar hakkında söylenen şu söz Arap fatihleri hakkında da söylenilebilir: *Groecia capta ferun victorem cepit* (73). Bununla beraber «Arap medeniyeti» tâbirinin istimali o derece şüyu bulmuştur ki şu sözleri yazan ben bile kötü alışma neticesi olarak bu hataya düşmekteyim.

Şimdi bahsimiz sadedine girelim.

Suriye Müslümanlar tarafından fetholununca onların tesis ettikleri hükümet sayesinde, çoktan beri hâtırasına varıncıya kadar kaybettığı refaha, feyiz ve ikbale yeniden kavuştu. Emevîlerin ve Abbasîlerden ilk halifelerin zamanlarında Suriye, medeniyeti en yüksek ve en geniş bir surette inkişafa mazhar olan memleketlerden biri oldu. Yeni efendiler mağlûplara kemaliyle nasafet ve hakkaniyet dairesinde muamele ediyorlar ve dinî muamelelerinde onları tamamiyle serbest bırakıyorlardı. Onların kerimane himayeleri sayesinde Rum ve Lâtin episkoposları o vakte kadar asla görmedikleri sükûn ve rahata nail olarak mahzuz ve mütelezziz yaşıyorlardı (74). Avrupanın barbarlık zulmetine dalmış bulunduğu bir devirde İslâm hükümetinin makarri olan muazzam Bağdat beldesiyle İspanyadaki Kortuba şehri nuranî şâsaasiyle dünyayı aydınlatan birer medeniyet ocağı idi. Harun-el-Reşid ile oğlu Me'mun'un hilâfetleri devrinde Bağdad feyz ve ikbalin, refahın en yüksek derecesine varmış ve şark beldelerinin en mühimmi olmuştu: o vakitler Harun'un adı dünyanın malûm olan kıt'alarında ve iklimlerinde en ücra yerlere varıncıya kadar yayılıp şöhret bulmuştu. Franklar kıralı ve Garp imparatoru Şarlman'ın elçilerine avdetlerinde verdiği kıymetli ve nefis hediyeler arasında bir büyük saat vardı ki saatleri dairesinin üzerinde göstermekle beraber sesle de bildiriyordu. Bu âlet Şarlman'ı ve Roma medeniyetini aralarında ihya etmeğe beyhude çalıştığı yarı barbar nedimlerini son derece hayran etmişti. Kaldı ki Şarlman'ın sarayında kimse bu çalar saatin mekanizmasını anlamak kabiliyetini göstermedi (75). Müslümanların ilim tah-

(72) Barth. de Saint-Hilaire, *Mahomet et le Koran*, Giriş, s. 20.

(73) [Mağlûp Yunanistan, bir yırtıcı hayvan gibi azgın, vahşi olan galibine galebe çaldı; Romalıların silâh kuvvetiyle yendikleri Yunanistan bilâhare onları, hem de daha mükemmel surette, ilim ve irfaniyle mağlûbettî.]

(74) Gustave le Bon, mezkûr eser, s. 136.

(75) Gustave le Bon, mezkûr eser, s. 159-160.

siline iştihakları o kadar şiddetliydi (76) ki Bağdad halifeleri saraylarına cihanın en şöhretli âlimlerini ve san'atkârlarını celbetmek için her vasıtaya müracaat ediyor, her çareye başvuruyorlardı (77). Bu ilim aşkı o dereceye varmıştı ki 829 da Bağdad'la Kostantiniye arasında bir harbe sebep oldu: Harun-el-Reşid'in oğlu ve halefi olan Me'mun, ki riyaziyatı şiddetli bir heves ve merak ile severdi, Kostantiniyede Leon isminde bir âlim bulunup dünyada eşi olmadığını haber alması üzerine bu zatı Bağdad'da görmek arzu etti. İmparator ise Leon'un Bağdada gitmesine ruhsat vermektan imtina edince halife silâha sarıldı (78). İranda, Müslümanlar pek eski bir medeniyet buldular; fakat bunda maddîlik galipti; san'at cihetiyle İranlılardan bir hayli şey aldılar; fikri ve ahlâki maddelere gelince, Müslümanlar bu cihetlerce büsbütün yeni bir medeniyetin esaslarını kendileri kurdular. İslâmiyetin İranlılar üzerinde icra ettiği tesir ve nüfuz İranilerin Müslüman dinini ve şeriatini kabul etmiş olmalarıyla sabittir; her ne kadar Müslümanların dilleri de umumiyet üzere kullanılmak ve avam tabakalarına nüfuz etmek derecesinde makbul olamamış ise de İranda pek yayılmıştır (79). [İranda

(76) Enkizisyon âdetlerinden kitap yakma muamelesine benzer hareketler ve Papalık idaresince «muzır» addolunduğundan dolayı «memnu» kitaplar cetveline (index) mümasil tedbirler İslâm'da meçhuidür; İslâm, Müslümanlarla Allah arasında, maarifin şüyuuna aleyhtar bir meslek ihdası, bu yolda bir usul vaz'ı salâhiyetinin nefsinde vücudunu tevehhüm ve iddia eder hiçbir sultayı, otoriteyi, tanımaz; Allah Resulüne diyor ki: «... Ulu Tanrım, ilmimi artır! de» (Tâhâ suresi, XX. âyet 114). «Hiç bilenlerle bilmiyenler bir olur mu?» (Zümer suresi, XXXIX. âyet 9). Peygamber de diyor ki: «Çinde bile olsa [yani uzak memleketlere gitmek için edilecek seferin uzunluğuna, müşkülâtına, mezahimine bakmaksızın] ilme talip olunuz [ilmi araştırıp bulunuz], zira ilim talep etmek her Müslüman için bir vazifedir». Her ne vakit bir İslâm cemaatinde bilgilere (yalnız —dünya işlerini güzelce yürütmek için elzem olan— riyaziyat gibi mücerret, müspet ilimler değil, bütün san'at ve hırfetlerin, nazariyelerini, usulünü de şamil olan bilgilere) malik hiç kimse bulunmazsa o cemaat efradı günahkârlık halindedirler (Gazali, *İhya...*, I. 13, 15); İbn-i Âbidin, I. 39 ve alt tarafı; Maverdi, I. 98. Hicretin ikinci yılında Bedir muharebesi esnasında Müslümanların eline düşen Kureyş esirlerinden fakir olup fidye veremiyerek serbestilerini istihsal edemiyenlerin okuma yazma öğrenmelerini ve bunun mukabilinde serbest bırakılmalarını Peygamber emretmişti (*İslâm Tarihi*, I. 32).

(77) G. le Bon, mezkûr eser, s. 164.

(78) Sédillot, mezkûr eser, s. 231-232.

(79) G. le Bon, mezkûr eser, s. 174. Firdevsi'nin *Şahname'si* müstesna olmak üzere İranlı kalem sahipleri arasında en ileri gelenlerin eserlerinde ve hele İran hükümetinin siyasi yazılarında kullanılan kelimelerin çoğu Arap lû-

atesperestlik hâkimdi. O zamanın İrani muasır Roma ile ahsızlıkta ve tereddide birbiriyle müsabaka ediyorlardı. Şahlar birer ilâh sanılıyor, tebaanın canına, malına, ırzına musallat bulunuyorlardı. Tebaa hiçbir hakkı haiz değildi. Milâdın altıncı asrının iptidalarında Mezdek komünistliğe benzer bir mezhep telkinine başladığı zaman terreddi son dereceyi bulmuştu. Mezdek insanların ateş, su gibi şeyleri kullanmakta nasıl müşterek iseler serveti ve kadınları kullanmakta da müşterek olmaları icabettiğini söylemiş, tasarruf hakkını ilga etmişti. Esasen Mecusî Zerdeştîlik kızkardeşlerle ve en yakın akraba ile evlenmeyi kabul etmişti. Kendisini Zerdeştin halefi addeden Mezdek idam olunmuş, fakat telkin ettiği akait İranda kökleşerek başka sahalarda intişar etmişti. İranda Hürmüze niyaz edildikten başka, yere, göklere, tabiat unsurlarına, yıldızlara, ağaçlara, nebatata, hattâ yabancı hayvanlara taparlardı, bunların herbirine mahsus dualar binlerce kere tekrar olunurdu. (*İslâm Tarihi*, c. VI. s. 308-309). İşte Müslümanların, içine doğru itikâtlar, doğru ahlâk düsturları soktukları İran bu halde idi.] Hindistanda, Müslümanlar İranda gördükleri siyasi işlerden daha ehemmiyetli işler yapmamışlarsa da, dinî ve temdinî tesirleri ve nüfuzları büyük ve mühim olmuştur (80), ve hâlâ Hindistanda 67 milyon Müslüman vardır (81). Mısırda, Firavunları eski medeniyetleri ve hattâ bazı şehirlerde bu

gatleridir. Geçen Büyük Harbin (1914-1918) başlangıcında İran hükümetinin neşrettiği bitarafılık beyannamesini hatırlıyorum: bundan Arapça kelimeler çıkarılınca metin hiç anlaşılabilir bir hale geliyordu.

(80) G. le Bon, mezkûr eser, s. 178.

(81) E. Granger, *Nouvelle Géographie Universelle*, c. I. s. 423. [Eşyaya ibadet Hindistandan hiç bir vakit silinmemiş, bilâkis her sınıf halkın kalbine işlemiştir. Hindliler arasında müşrik Araplar gibi çocukları öldürmek mubahtı; dul kadınları yakmak âdeti en eski zamanlardan beri şayıdı. Hind kadınları «veda» ları okumaktan, dinî âyinlere iştirak etmekten memnu idiler. Ölen zevcin cesedi üzerinde yakılan kadın sadık bir zevce tanılırdı ve hürmete lâyık görülürdü. Hiç bir kimse bu diri diri yakılan insanların ızdırabına acımadı, acımak aklına bile gelmezdi. Hindlilerin teşriinde kadın murdar bir şey telâkki olunurdu ve mutlaka tahakküm altında bulundurulması icabettiği söylenirdi. Hindliler arasında mülevves bir sınıf addolunan Sudra'lar doğuştan esir tanılır ve en çirkin, en zalimce muameleye maruz olurlardı. Hindlilerin nazarında bütün mağlûp kavimler mülevvesti (*İslâm Tarihi*, c. VI. s. 308-309). Dul kalan kadınları yakma âdetinin Arabistana da bulaştığını, içinde en çok dul kadın yakılmış olan bir kabîlenin en ziyade muteber tutulduğunu Voltaire, *Zadig* isimindeki eserinde (bap XI.) hikâyeye eder, ve bu âdetin bin yıldan fazla bir kıdemli olduğunu söyleyen Setoc'a Zadig'in ağızından şu cevabı verir: «Akıl daha kadimdir».]

medeniyetin üstüne konulan Yunan ve Roma medeniyetleri Muhammedin tevabiinin ihdas ettikleri yeni medeniyet karşısında tamamiyle kaybolup gitmişti. Müslümanlar âlem sahnesinde göründükleri vakit, Mısır asırlardan beri muhtelif fatihlerin ellerinde yırtıcı hayvan pençesine düşmüş bir şikâr gibiydi. Mısır: içlerinde her şeyin sabit ve ebedî gibi görünür olduğu mâbetleriyle; asırlar karşısında pervasız duran, asırların tahripkâr tesirlerini istihfafla karşılayan ehramlarıyla; zamanın kanunlarına meydan okuyan mumyalariyle; her değişikliği bütün bütün meneden müesseseleriyle Mısır, asla tahavvül ve tagayyür etmeksizin, kımıldamaksızın, sabit durmakta olduğu halde, bu fatihlerin gelip geçişlerine, bir oyun, bir alay seyreder gibi, bakıyordu. Vaktâ ki Hıristiyanlık Kostantiniyenin resmî dini oldu, imparator Théodose — halife Ömer değil, imparator Théodose! — İskenderiye kütüphanesini ifna ve onunla beraber bütün mâbetleri, heykelleri ve müşrik kitaplarını da imha ettirdi (82). Muhkem yapılmış olmaları sebebiyle kolayca tahrip müm-

(82) İskenderiye kütüphanesi hakkında ve halife Ömere tevcih olunan menfur ve garazkârlıktan ibaret ittihamın reddi zımında çok yazı yazılmıştır. Zannımca, bundan bahseden bir hayli eserden en ziyade dikkate lâyık olanı, Türkiye Devlet Şûrası âzasından Mehmet Efendi merhumun İstanbulda basılmış kitabıdır. Ben bu kitabı Fransızcaya tercüme ettim, fakat tercümemi bastırıp neşredemedim. Zamanımız müelliflerinden yüksek mertebe sahibi bir zat, Baron Carra de Vaux, bu meseleden bahsederken diyor ki: «Ömerin hâtırasına yükletilen ve fikrî tarih bakımından daha ağır olan bir kabahat de İskenderiye kütüphanesinin yakılmasıdır. Bu kütüphane eski zamanların fenlerine, felsefesine ve medeniyetine dair ve değerlerinin lâıkiyle takdiri mümkünsüz 300.000 ciltten ziyade eseri camidi. Mısır fatihi Amr bu kitaplar hakkında ne suretle muamele olunması lâzım geldiğini Ömerden sormuş, Ömer de, rivayete göre, skolâstik nişanesiyle mütemeyyez, büsbütün safsatadan ibaret olan şu cevabı vermiş: «Bu kitaplar ya Kur'ana uygundur, o halde faydasızdır; yahut Kurana uygun değildir, zıddır, o halde tehlikelidir: binaenaleyh, bunları yakmalıdır.» *Bu rivayetin doğruya benzemezliği besbellidir, zira Mısır fethi vukubulduğu devirde kitapların manastırlarda hıfzı mutat olup, halbuki Müslümanlar manastırlara riayet ederlerdi; bundan başka o devirde Kur'an henüz neşrolunmamıştı; fazla olarak, o zamanlarda skolâstik denilen safsatalı felsefe ve mantık usulü Araplarca meçhuldü. Binaenaleyh, zikri geçen rivayeti Hıristiyanlar uydurmuş olsalar gerektir (Eb-ül-Ferec'in eserine müracaat, Zaten İskenderiye kütüphaneleri eski zamanlarda başka felâketlere uğramıştı: Rollin, *Histoire ancienne*, c. VII. s. 329, Paris, 1739. Müellifin notu). Baron Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (İslâm Mütefekkirleri) c. III. Paris, 1923. Ömerin hâtırasına yükletilen ve «zikri geçenin derecesinde ağır olmanın» kabahat, kadınlara karşı sertliği imiş; bundan dolayı papas Lammens Ömeri şiddetle ayıplıyor. *İslâm Mütefekkirleri*'nin fâzıl ve bigaraz müellifi,*

kün olmıyan âbidelerin yazıları ve tasvirleri çekiç darbeleriyle yaranmıştır. Böylece, sınaî eserleri yakmak, kırmak, bozmak ve yıkmak hareketlerinin sür'atle husulegelen neticesi Mısır medeniyetinin mahvolması olmuştur. Muhammedin ikinci halifesi olan Ömer tarafından Mısırın fethine memur edilen Amr bu işe teşebbüs ettiği zaman Mısır Kostantiniye imparatoru Herakliüs'ün mülkü idi. O vakitler Mısır son derece sefalet içinde bulunuyordu; aşırı çoğalmış olan, birbirini aforoz eden ve sonu gelmez mücadelelere koyulmuş bulunan birçok Hıristiyan mezhepleri salıklarına harp meydanı olmuştu (83). Dini ihtilâflar, münazaalar sebebiyle her gün kana bulan, valilerin kanun haddinden aşırı vergiler mutalebe ve tahsil eder olmaları yüzünden fakra düşen Mısır kötü, sefil efendilerine karşı derin bir kin göstermekte idi, ve Kostantiniye imparatorlarının ellerinden kendilerini çekip çıkaracak, onları münci, halâşkâr sıfatıyla kabule hazır görünüyordu. Mısırı kurtarmayı Müslümanların deruhte etmeleri mukaddermiş. Mısırın fatihi ve ilk valisi olan Amr su sedlerini ve cetvellerini tamir ettirdi (84), ve büyük bayındırlık işlerine mühim miktarda paralar tahsis etti. Amr'ın Mısırda vücuda getirdiği teşkilât kendisinin gayet akıllı ve tedbirli olduğunu ispat ediyordu. Ahalinin san'atı ziraat olan takımına çoktan beri mazhar olmadığı nasafet ve hakkaniyetle muamele etti. Muntazam ve daimî mahkemeler ve temyiz divanları tesis eyledi (85); kanun-

Ömere bu sebeple tevcih olunan itaptan bahsederken diyor ki: «Nihayet şu keyfiyet bir mizaç meselesinden ibaret olup bu halifenin nefsinde temerküz ve teşahhus eden tarihi vâkıaların azameti karşısında silinip gider». Esasen papas Lammens, zâhir hale göre, gayesi İslâmın bütün ulu ricalini alçaltmadan ibaret olan araştırmalarda ihtisas kesbetmiştir: M. Baron de Vaux da bu fikirdedir.

(83) [Peygamber doğduğu esnada Hıristiyanlık bin parçaya ayrılmış, birbirine zıt akidelerden müteşekkil bir cidal mahşeri halini almıştı. Hıristiyanlığın karışık ve anlaşılmaz hale getirilmiş akaidinin türettiği mezhepler Hıristiyan Ortodoksların nazarında küfür ve ilhad teşkil ediyordu. Hıristiyan âleminin bu birbirine zıt akideleri birbiriyle çarpışırken ve bu yüzden insan kanı sel gibi akarken Muhammed dünyaya gelmişti (*İslâm Tarihi*, c. I. s. 189-191).

(84) Herodot, Mısır toprakları baştan başa Nilin atıyesidir, demişti.

(85) Peygamber Medinede bizzat kaza vazifelerini icra etmiştir; Medinede bulunmadığı zamanlar bu mühim vazifelerin ifasına memleketin o gibi işlerde vukuf sahibi olan âlimlerini tevkil ve terhis ederdi. Medineye döndüğü zaman, gayubeti esnasında verilmiş hükümler hakkında malûmat alırdı. Eğer hükümlerin adalete uygun olmadığını görürse, eski şeriat, yani peygamber İbrahim'in şeriatı, ahkâmından olduklarını tasdik etmekle beraber, bunları nakzederdi. Bazan, verilmiş hükümleri yeni şeriatin ahkâmına daha muvafık su-

larına, âdetlerine, itikatlarına riayet edip, yalnız her yıl Nilin feyzanı esnasında suların kâfi derecede yükselmesini nehrin ilâhından tahsil edebilmek maksadiyle ana baba evinden zorla alınan bir bakkir ve güzel kızın Nile atılması âdetini kaldırıp, böyle bir kız yerine müteharrik uzuvlarla ağaçtan yapılmış mücessem bir insan timsali (manken) koydurdu. Ömerin Kudüste yaptığı gibi Hıristiyan dinini son derecede lütufla ve keremle himaye etti. Hattâ dinî hususlarda müsamahayı tervihte daha ileri vardı: kendisinin henüz yaptırmış olduğu Müslüman şehrinde, El-Kahire'de, Hıristiyanların kiliseler inşa etmelerine bile müsaade etti (86). Afrikada halife Muaviyenin askerlerini bizzat ahali bağıra bağıra çağırdı (87). Afrikada asayiş muvakkat, süreksiz bir halden ibaretti. Hariçten vukua gelen istilâlardan başka, Mısırdaki olduğu gibi, dahilde dinî ve mezhebi fırkaların ardı arası kesilmeyen ihtilâf ve münazaaları huzur

rete ifrağ ile tâdil ederdi. [Peygamber, hakkında vahiy telâkki etmediği meselelerde Ahd-i Kadim'e göre hüküm vermeği kabul ederdi. Meselâ, recim ve kısas meseleleri hakkında vahiy telâkki etmeden evvel Ahd-i Kadim ahkâmına tebaiyet etmişti.] Muhammed İslâm adliyesi sistemine, asrımızın hukukî dilinde *kaza kuvvetiyle idare kuvvetinin birbirinden ayrılması* denilen esasî kaideyi sokmuştu. Peygamber, hükûmetinin ilk zamanlarında, bir vilâyete gönderdiği valiye kaza salâhiyetini de tevdi ederdi. Sonraları idare âmirinden müstakil kadılar nasbettiği muhakkaktır. Müstakiller kaza vazifeleriyle muvazaf memurların tâyinleri mücerret adaleti hükümran kılmak ve kaza işlerini siyasi ve idarî mülâhazalardan büsbütün âzade olarak cereyan ettirmek lüzumundan ileri gelip gelmediğini bazı tahkik erbabı kat'i surette öğrenmek istemişler ve yaptıkları araştırmalar ve tahkik ve tetkikler neticesinde Muhammed'in bu lüzumu öteden beri hissettiğine kanaat hâsıl eylemişlerdir. Muhammed, hükûmetinin ilk yıllarında İslâm havzasına geçen vilâyetlerin idaresi başına zamanlarının hukukuna kemaliyle vâkıf olan ve hem bilhassa icrasına memur oldukları dinî irşat ve talim vazifesini, hem de, bunlarla birlikte, idarî vazifeleri ve yeni İslâm memleketlerinde nihai derecede kaza vazifelerini ifa etmeğe muktedir bulunan bilgili adamlar koymakla iktifaya mecbur olmuştu; fakat sonraları, yani dinin galebesinden ve Hicaz memleketleri ve Ceziret-ül-Arab'ın sair kıt'aları ahalisinin büyük ekseriyeti ihtida ettikten sonra, usulü kökünden değiştirmiştir: eğer bir vilâyetin ilhakını başaran ve o vilâyet başına konulan mühim zat başka bir vazifeye tâyin edilecek olursa, Peygamber bu vilâyete, yeni bir vali ve kumandan tâyin ederken bir de ayrıca bir hâkim nasbederdi; böylece mansup hâkimler veya kadılar tamamiyle müstakil olup, ifasına memur oldukları vazifelerden dolayı doğrudan doğruya — hükûmet reisi olan — Peygambere tâbi idiler (Sava Paşa, mezkûr eser, bab 1. s. 32-33).

(86) G. le Bon'un zikrolunan eserinin şu sahifelerine bakınız: 196, 198, 200, 202, 209 ve 212; Gibbon'un mezkûr eserinin de II. nci cildinde 51 inci bab müracaat.

(87) Gibbon, mezkûr eser, c. II. s. 477.

ve sükûnu daimî surette ihlâl ediyordu. Mısır gibi Afrika dahi Hıristiyan olmuştu, fakat Hıristiyanlığın neşrine teşebbüs edenlerin bu işi ancak seller gibi kan dökerek yapmışlardı (88). Diğer cihetten, ahali kuvvet zoriyle yükletilen vergi yükünün altında ezilmekte idi; Herakliüs'ün halefleri ve onların Afrikadaki valileri sefaletе düşen halka acıyacak yerde halkın sırtına tazminat ve para cezası namıyla ikinci bir vergi yükletmişlerdi. Afrikalılar yeise düşüp, tek fakat âdil bir adamın riyaset ve hükûmetini tercih eder oldular; ve bunlardan Anabaptisler, Nestoriler, İkonolastlar gibi İsevîliğin asıl mezheplerinden ayrı bir mezhebe veya fırkaya girmiş olanlar, hattâ Katolikler bile, mülki ve askeri idarenin başında bulunan Kartaca patriğinin vaiz ve nasihat yollu teşvikleri üzerine, hükûmet işlerini idare eden cebbar ve gaddar adamların dinlerini ve sultalarını ret ve inkâra azmettiler (89). İslâm orduları Bingazide, Garp Trablusunda, Tunusta, Cezairde, ve Fasta halifeler namına hükûmet tesis ederek Atlas Okyanusuna kadar gittiler. Sonuncu Arap kumandanı meşhur Musa bin Nusayr, ki İslâmın kendileriyle iftihar ettiği en büyük adamlardan biridir, bütün şimalî Afrikaya temellük ve tassarruf işini tamamlamakla kanaat ve iktifa etmedi: Arap fütuhâtı Musanın dehâsını tatmin etmiyordu. Alehusus üstün bir medeniyet vasıtalarını kullanarak, bundan örnekler göstererek Berberileri itaat altına aldı (90). Onlara âlicenaplıkla, civanmertlikle muamele etti. İslâmiyet tazyiksiz ve eziyetsiz, cebirsiz çabukça bu vahşi kabilelere hulûl etti: o vakte kadar bunlar eski zamanların putperestlikten ibaret mezheplerine salık bulunup, aralarından belli belirsiz Hıristiyanlık ışıkları geçmişti (91). Müslümanları istilâlarından evvel İspanya anarşi halinde idi. Got'larda kiral intihapla nasbedilmek âdet olduğundan, tahta namzet olanlar daima çok miktarda bulunurdu ve her birinin taraftarları arasında daimî muharebeler olmakta ve bu ihtilâf ve münazaalar yüzünden memlekette ittifaksızlık hüküm sürmekte idi; halkın avam tabakalarını teşkil edenler ise bu nifak ve şikak hal ve hareketlerine lâkaydi ile bakmakta idiler. Esasen, bu takımday olanlar çiftliklerde köle sıfatıyla çalışan, çiftliğin demirbaş eşyasından sayılıp çiflikle beraber alınıp satılan kimseler olup, kalblerinde millî duygu tamamiyle sönmüştü. Müslümanlar İspanyaya işte bu ahval içinde, İspanyanın ulularından

(88) Gibbon, mezkûr eser, c.II. s. 477.

(89) Gibbon, mezkûr eser, c. II. s. 477-478.

(90) Viardot, mezkûr eser, s. 58.

(91) Keza.

iki zatın, kont Julien'le Séville başpiskoposunun, davetleri üzerine girip istilâ ettiler (92). Güzel kabul edildiler; Hıristiyanlar onlara iltihak ettiler. Ahalinin silâh terk ve nefsi teslim mukabilinde verilen emannameleri almak hususunda gösterdiği tehalük bir derecede idi ki istimanname almaksızın Müslümanların hükümleri altına geçen yer yalnız Kortoba vilâyeti olmuştur. İspanya hiç bir vakit Müslümanların hükümleri altında bulunduğu zamanki kadar servete, iyi işlenip ekilmekle mamur olmuş araziye ve memleketi doldurmak derecelerinde çoğalmış nüfus bolluğuna malik olmamıştır (93). İspanya tarihi bu memleketin üç yüz yıllık hayatını sair garp memleketlerinin cehaletleriyle ve barbarlıklarıyla tezat teşkil eden bir medeniyet tablosu heyetinde arzeder (94). Bir aralık dahili harp memleketin umumî teşkilâtına ve intizamına hanel getirmiş ise de, bu bozuluş pek çabuk zail olmuş; I. inci Abdürrahmanın cülûsu ve Mağrıpta hilâfetin ilânı bu müessif mücadelelere nihayet vermiş, haris müstebitlerin keyif ve hevesleri yerine hukuk kaidelerini ikame etmiştir; hükûmetin akıllı ve tedbirli davranması ve ahaliye lûtuft ve şefekatte muamele etmesi sayesinde umumî refah vesile ve sebepleri çabukça istihsal olundu, saadet kaynakları sür'atle çoğalıp feyezana eder oldu (95). Kortoba halifeleri İspanyanın varidatını uzak seferler yolunda sarfetmekten sakınmakla akla ve hikmete ve ihtiyat lâzimesine uygun hareket etmiş oldular (96). İspanya Arapların ululuklarına her şeyden evvel sebep olan keyfiyet, onların hükümler buldukları devirde edebiyatın, ilimler ve fenlerin, sanatların, ziraatin, sanayiinin en yüksek inkişaf mertebesine varmış olmağıdır (97). X. uncu asırda II. nci Sylvestre namıyla Papalık makamına geçen meşhur Gerbert muasırlarını hayrete düşüren ve sihirbazlıkla ittihamına sevkeden malûmatını İspanyada kesbetmişti (98). Sicilya 1071 de Norman'ların hükümleri altına geçmişti. Gü-

(92) G. le Bon, mezkûr eser, s. 268 - 271.

(93) Gibbon, mezkûr eser, c. II. c. 485-486 ve 491.

(94) Sédillot, mezkûr eser, s. 317.

(95) Sédillot, mezkûr eser, s. 317 - 318.

(96) Sédillot, mezkûr eser, s. 324. Mısırdaki dahi vergi hasılatı memleketin âmme hizmetlerine sarfedilirdi.

(97) Sédillot, mezkûr eser, s. 342.

(98) Sédillot, mezkûr eser, s. 343.

(99) «... Normanlar hiçbir şeye riayet etmiyorlar; Hıristiyanları boğazlıyorlar, en dehşetli işkencelerle tâzibediyorlar. Yüreklerinde insaniyet duygusundan eser olmadığı için mağdurlarının ne yaşına ne cinsine bakıyorlar, ihtiyarları, çocukları esirgemiyorlar; azizlerin namlarına izafetle yapılmış başki-

ya Hıristiyan dinini «kâfir» Müslümanlara karşı himaye ve sıyanet etmek vazifesini üzerlerine almış olan bu şimal yiğitlerinin vaki olan fiil ve hizmetlerinin neticesi memleketin sür'atle viran olmasında görüldü (99). Sicilya Normanlardan kurtulup Müslümanlara tâbi olunca — evvelce İslâm hükümeti idaresi altına geçmiş olan Korsika, Malta, Balear adaları gibi — iyi teşkilâtın nimetlerine mazhar oldu. Müslümanların idaresi insafı, hakkaniyetli ve hakimane idi; umumî menfaatlere taallük etmiyen bütün işlerde Hıristiyanlar kendi kanunlarıyla kendi kendilerini idare etmek hakkını haiz oldular. Papazların, kadınların ve çocukların tediyeden muaf tutuldukları vergiler hafif ve muntazamdı, yani nizama ve usule uygun, mukannen, olarak tarh ve tahsil olunuyordu, öyle ki bir kere tâyin olundu mu, artık — Bizans idaresi zamanında salt Rum imparatorlarının valilerinin menfaatleri için mütemadi surette yapılan değişiklikler gibi — tahavvüllere uğramıyordu. Sicilyada ziraatte, sınaatte ve sanayide vücuda getirilen tekemmüller Müslümanların sayesinde hâsıl olmuştur (100). Müslümanların idaresi cenubi İtalyaya aynı nimetleri getirmiştir. Normanların yapmış oldukları tahriplerin ve yağmaların kesilmesi bu nimetlerin başlıcası olmuştur (101). Müslümanlar Fransanın cenup memleketlerini müteaddit asırlar müddetince ve Poitiers ric'atinden sonra da iki asrı mütecaviz müddetçe işgal etmişlerdir. *La Civilisation des Arabes* müellifi, muhasa-

liseleri yakıp yıkıyorlar» (Papa IX.uncu Leon tarafından Kostantiniye imparatoruna gönderilen ve — Papanın kendi kavlince «dine riayetsizlikte müşrikleri, putperestleri geçen» — Normanları Sicilyadan taretmek üzere imparatorundan askeri yardım talebini — yalvarışla — mutazammın olan mektuptan çıkarılmış fıkra. Papanın bu teşebbüsü Normanları gücendirip kızdırmakla Leonu yakalayıp hapsettiler ve bir yıl mahpus tuttular). G. le Bon'un mezkûr eserinin 312 nci sahifesine bakınız.

(100) Sédillot, mezkûr eser, s. 308; G. le Bon, mezkûr eser, s. 317. Sédillot şu sözleri ilâve ediyor: «Tarihî vak'aları yazan adamlarımızın pek müthiş surette tasvir ettikleri barbarlar (Müslümanlar) işte böyle adamlardı; insan etiyle tagaddi eder olmakla ittiham edildikleri halde (baştan başa düzme, masaldan, hayalden ibaret olan mâhut «chanson» ların (şarkıların) mürettibi Roland'ın hezeyanlarına şeffaf telmih) girdikleri yere kendileriyle beraber servet ve medeniyet getiriyorlardı». Müslümanların o derece feyiz ve ikbale, refaha ve saadete mazhar kılınmış oldukları Sicilya, kural Roger aleyhinde ittifak eden Yunanlılarla Venedikliler tarafından tahrip ve yağma edilmiştir. Müdafaa vasıtalarından mahrum olan adada toparlanan toprak mahsuulleri ve meskenler yakılmıştır, ekilmiş ve dikilmiş ne varsa mahvedilmiştir; ahali boğazlanmış (Daru, *Histoire de la République de Venise*, 1815 tabı, c. I s. 152).

(101) Sédillot, mezkûr eser, s. 311.

ra altına alınmış bulunan Narbonne şehrinin etrafında kâin bütün yerlerde Charles Martel'in yaptığı yağmacılığı ve ondan kurtulmak için Hıristiyan derebeylerinin Müslümanlarla ittifaka mecbur olduklarını hatırlattıktan sonra diyor (102) ki: «Martel'den sonra Arapların Fransada iki asırdan ziyade bir müddet kalmış olmaları keyfiyeti bütün müverrihlerin, alehusus Henri Martin'in tevehhleri ve iddiaları hilâfına olarak, Martel'in muvaffakiyetinin ehemmiyetten âri olduğunu bize ispat eder.» Le Bon'un bu noktada verdiği tafsilâtı ve beyan ettiği mütalâaları iktibasla buraya geçirmekten ve âlim müellifin bütün milli hislerin üstüne çıkararak yaptığı istintacı nakletmekten istinkâf ederim. Müslümanların Fransadaki hükümet ve idarelerinin izlerine, alehusus dil cihetiyle bıraktıkları izlere, vukuf kesbetmek isteyenlere Sédillot'nun *Histoire générale des Arabes* adlı kitabına müracaat buyurmalarını tavsiye ederim.

Hatırlattığım şu tarihi olaylar, «İslâmiyetin intişarının mahiyeti ve neticeleri» hakkındaki bahsin bidayetinde, mukadder sualler haysiyetinde olarak mevzu olan soruşlara tasdikle cevap vermeğe bizi muktedir kılar; binaenaleyh, diyebiliriz ki: İslâm icrasına niyet ettiği, karar verdiği işleri tamamen, kâmilen başarmıştır, girip yerleştiği her yerde nizam ve intizamı ve halis, sâf ahlâkı iade ile mükemmel surette hükümran kılmıştır; gerek maddî, gerek fikrî, manevî ve ahlâkî vasıflar itibariyle evvelki medeniyetlerin hepsinden üstün bir medeniyet kurmuştur; muhtelif kavimleri barış yolu ile birbirine yaklaştırmış ve onların karşılıklı münasebetlerinde müsamaha denilen ulvî mebdei — ki onsuz doğru, sağlam ve bol verimli, bereketli hiç bir medenilik, sürekli hiç bir milletlerarası münasebet mümkün olmaz — temel yapmıştır. İslâmın himmetiyle muhtelif kavimlerin birbirine yaklaştıklarını söylerken bu yaklaşmanın «barış yolu ile» vukubulduğunu beyan ettim, çünkü İslâmiyet kılıç zoruyla değil, söz kuvvetiyle yayılmıştır (103); bunun böyle olduğunu tasdikte, en muteber, tarafsız ve garazsız müelliflerin hepsi mütefikler. *Avrupa Medeniyeti Tarihi* adlı eserin müellifi [maruf Fransız devlet adamı ve tarihçisi] Guizot der ki: «*Mefkûreler istihdâfiyle, ahlâk pınarlarından feyezân eden kuvvetli meyiller ve hevesler, şiddetli arzularla vaki olan Arap istilâsı derhal şaşaa ve aza-*

(102) G. le Bon, mezkûr eser, 324.

(103) II. nci kısmın 3 üncü bendi (§ 3, Harp ilânı, ilh...) bu hususa dair tafsilâtı havidir.

met iktisabetmiş olup, Cermen istilâsında ise bu parıldayış ve büyüklük yoktu; Arap istilâsı daha ziyade kudretle ve şevk ve heyecanla inbisat etmiştir; zihinlere bambaşka surette tesir ederek insanları hayrette bırakmıştır». Kaldı ki, İslâmın elinde artık kılıç yoktur; hal böyle iken İslâmiyet durmaksızın yayılmakta devam üzere-dir.

BİRİNCİ KISIM

§ 1. Sulh halinde milletlerarası münasebetlerin Kur'anda beyan olunan asli kaidelere göre esasları. Eman müessesesi. — § 2 İslâm hukukunda tâbiyet ve ecnebiyet nasıl tasavvur ve telâkki edildiği. — § 3. Yabancıların hukukî vaziyetleri. — § 4. Elçiler. — § 5. Konsoloslar. — § 6. Muahede. Rehineler. — § 7. Mücrimlerin iadesi. — § 8. Ticari münasebetler. — § 9. İhtilâfların müsalemet yolunda halli çaresi olmak haysiyetiyle tahkim. — § 10. Zararla mukabele.

§ 1. — *Sulh halinde milletlerarası münasebetlerin Kur'anda beyan olunan asli kaidelere göre esasları. Eman müessesesi.*

İslâm hükûmetinin başka milletlerle münasebetlerinde mutata olan hal harp hali midir? İslâm hükûmeti başka milletlerle alelâde müsalemet yolunda münasebetlerde bulunamaz mı? Dinin'in kanunu başka bir dine salık olan bir milletle daimî sulh münasebatından onu büsbütün menetmekte midir? Hayır. Haibuki Muhammedin zamanında, ve sonraları, daha sonraları bile, milletler arasında mutata olan hal, muhakkak harp haliydi. Ya şimdi?.. Şimdiki halde dahi milletler arasında sulh halinin mutata bir hal olarak mevcudiyeti pek de fiiliyatla müspet değildir. Milletler Cemiyeti Misakından, alehusus harbin «kanun harici» olduğunu ilân buyurmuş olan Paris Misakından beri müteaddit harpler gördük, görmekteyiz ve galiba yakında daha başka harpler göreceğiz. Sulh halinin mutata bir hal olup, milletlerarası hukukta veya devletler hukukunda — siyasi rical ve diplomatlar tarafından sarf ve ibzal olunan himmetler semeresi olarak sırf mabâdettabii, dünyadan hariç, beşeriyet dışında, bir şey gibi olmasına intizaren — sonu gelmez bir bahsin hoş bir konusudur. Harp, [âdetlerde yerleşmiş,] muahedelerde, mukavelelerde, misaklarda tâyin ve tespit edilmiş bulunan hukukî kaideleriyle, usulü ve âdabıyla mevcuttur, kâin ve kaimdir.

Homo homini lupus (1)... İnsanın tekemmül kabiliyeti: aslen, zaten behimî ve muhteris olan tabiatının ıslahında tahakkuk edemez görüyor. Tarihin fecrinde kabileler ve kavimler arasındaki münasebat alelâde gizli veya alenî harp münasebetleri halinde belirirdi. Tabiat cümlelerin cümleye karşı yaptığı ardı arası kesilmez bir harp manzarası gösteriyor; insan tabiatın eczasından olmak, onda dahil bulunmak, hasebiyle bu savaştan müstesna, hariç, değildir. Meşhur *Pax Romana* (Roma sulhu) harbi kaldırdı, çünkü Romalılar kendileriyle temas edebilmiş, münasebata girişebilmiş oldukları kavimlerin hepsini silâh kuvveti ve zoru ile itaate mecbur ederek boyunduruk altına almışlardı; böylece, harbin ilgası fiilî bir lâğvediliş, kaldırılış oldu, çünkü ortada harbedecek kimse, hiçbir muharip, kalmamıştı. Bununla beraber «Roma sulhu» nun kıymeti vardı, *Pax ecclesiae* (Kilise sulhu) ye nispetle hakikî, daha fiilî, daha müessir ve daha mülâyimdi. Filvaki, Yeni-Dünyada irtikâbolunan taşkınlıklar, maruf haddi pek aşan şiddetli muameleler; Protestanlığın zuhurunda bu mezhebin intişarını menetmek ve saliklerini te'dip ve tenkil eylemek için vaki azim kitaller; Otuz - Yıl harbindeki siyasî-dinî vuruşmalar cismanî ve ruhanî sultanın, o kudretli otoritenin, Roma imparatorluğuna halef olduğu devirde vukua gelmiştir. Felsefe devri zuhur ve hulûl etti; fakat hükümdar sülâlelerine müteallik menfaatlerin ve milliyetçiliğe ve bir de iktisadî mülâhazalara müstenit menafiin istihsalî veya muhafazası kaygusu yine harpler açılmasına sebep ve saik oldu. Harp dâhiyesini Milletler Cemiyeti menedemedi, hattâ nazariyatça bile men'e muvaffak olamadı; — zaten harp hiçbir vakit «kanun dairesinde, dâhilinde» bulunmuş olmadığı halde — Paris Misakında «kanun harici» diye ilân edildi, amma o, zorlu ve saldırgan harp, insanların âdetlerinde yerleşmiş bulunuyor, kaim ve sabit duruyor ve bu misakla onun Cenevreli ağabeyini tezlil ediyor. Milletler hukukunun beyan ve talim ettiği usulde harbin meşruiyeti esasından hâlâ ve asla inhiraf olunmuş, udûl edilmiş, sapılmış olduğu görülmüyor. Gentili ve Groot harbi hukukun aksamından bir kısım olmak üzere telâkki etmişlerdir. [Avrupada milletlerarası hukuku veya devletler hukukunu temelden yapıcılar arasında birincilerden biri ve belki birinci olan Gentili kitabına *De jure belli* (Harp hukuku) adını koymuş, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun asıl banisi olmakla tanı-

(1) [İnsan insan için bir kurttur, yani insan hemnev'ine ekseriya çok kötülük eder. Milâttan evvel 3 üncü asırda yaşayan Lâtin şairlerinden Plotüs'ün sözü].

lan] Groot [da o meşhur] kitabının unvanında *De jure belli*'yi [sulh hukukuna takdimen] zikretmiştir; ve Groot'un bu eserinin neşrin-den beri milletler hukukuna dair eserlerin hepsinde harp hakkı, yani harp yapma, ilân ve icra etme hakkı, hâkimiyet sahibi olan her devletin bu hâkimiyete müteferri haklarının tecelliyatı cümlesinden sayılmıştır.

Bu hale, bir de zamanımızdaki içtimâî ve lâdini (lâyik) mezheplerin, bazan şiddet istimal ederek ve kan dökerek, yaptıkları propagandaya bakılınca, on dört asır evvel zuhur etmiş olan İslâmı, milletlerarası münasebetlerinde harp halini mutad bir hal olmak üzere telâkki edişinden dolayı ittihâm etmek haksızlık olacağı teslim edilir; halbuki İslâma atfolunan bu görüş nefsül'emirde vaki değildir, İslâm harp haline hiç bir vakit mutad bir hal nazariyle bakmamıştır. Kur'an diyor (Mümtehane suresi, XL. âyet 8) ki: «Hak Taâlâ dininizden ötürü sizinle muharebe etmiyenlere, sizi yerinizden, yurdunuzdan çıkarmıyanlara (gayrimü'min, gayrimüslim, yabancı milletler) iyilik etmekten, adalet ve insaf göstermekten menetmez. Hak Taâlâ adalet ve insaf gösterenleri sever». «Siz muhakkak ki can ve malca, fedakârlığa katlanarak, imtihan edilerek, sizden evvel kendilerine kitap verilenlerden bir sürü üzücü, sıkıcı sözler duyacaksınız; katlanır ve sakınırsanız (bu haliniz) azminizi ve metanetinizi gösterir». (Âl-i İmran suresi, III. âyet 186). İşte iki düstur: biri, hukukî; öteki, amelî ve felsefî. İslâm çok kârlı iktisaplara, temellüklere âlet ittihaz olunan, maddî ve malî kazanca vesile edilen harbi sevmez; cihada bu nazarla bakmak, cihadı bu maksatla yapmak günahdır, mâsiyettir. İslâm hükûmeti zamanla mukayyet ve mahdut olmıyan sulh ve dostluk muahedeleri akdedebilir [yani ecnebi ve gayrimüslim milletlerle böyle muahedeler yapmaktan dinî onu menetmez], bu keyfiyet ispat eder ki İslâm hükûmeti sulh haline mutadın hilâfı, ârizî bir hal nazariyle bakmaz. Bilâkis Papalık, Müslümanlarla, âdeta ve devamlı bir müsâlemet halinin teessüs ve takarrür etmesine medar olabilecek sulh muahedesinin akdini ekseriya menederdi; «kâfirler» le savaş halinde iken Hıristiyanlar hal ve zaman icabıyla ve ilcasiyle veya bir evandaki menfaatleri iktiza edince ancak kısa müddetli mütarekeler imza etmelerine ruhsat verirdi (2).

Fakat İslâmın «küfür» âlemine karşı harbi mutad ve müstemir bir hal olmak üzere telâkki ve kabul etmiş olduğu farzedilse bile,

(2) Daru, *Histoire de la République de Venise*, t. 532.

eman müessesesi sayesinde bu daimî harp hali sırf nazari bir vaziyetten ibaret kaldığı teslim edilir. Filvaki, gerek erkek gerek kadın, gerek dindar gerek gayrimüttaki, gerek hür gerek esir her Müslüman bir kâfire eman verebilir. Müslüman bu hususta «velâyet» sahibi, eman verme salâhiyetini haiz olup, onun tevcihiyle eman ihraz eden şahıs veya şahıslar, cemaatler masuniyete ve masuniyetin bütün neticelerinden istifadeye hak kazanmış bulunur; ve bu eman bilûmum Müslümanlara, hacet takdirinde, bir muafiyet hücceti, senedi makamında arzolanarak cümle indinde hükmü muteber olur (3). Eman geniş mânada telâkki ve tefsir edilir olmakla, en basit suret ve şekillerde (4), hattâ zımnen bile, verilebilir (5); salt karine ile de verilmiş olabilir (6). Velâyet-i âmme sahibi ve mutasarrıfı olmak sıfatiyle halifenin verdiği emir üzerine emandan rücu olunabilir. Lâkin, bir Müslüman tarafından cemaatin zararına ve halifenin sarîh ve kat'î nehyi hilâfına olarak verilmiş bir emanın bile iptali muteber olmak için evvelâ ve sarahaten mefsuhiyetinin ihbar ve ilân edilmesi ve bununla iktifa edilmeyip bir de her şeyin sabık hale, yani emanın istasına takaddüm eden vaziyete ircaı, nitekim emandan istifade edenlerin emin yerlere vardırılmaları, iktiza eder; ancak bu şartlar tahakkuk edince onlara karşı harp hukuku tatbik

(3) İranın fethi esnasında muhasara edilmiş bulunan bir şehrin ahalisinin, hiç bir muhatara yokmuş gibi şehrin kapılarını açtıklarını ve işleriyle güçleriyle meşgul olduklarını muhasır Müslümanlar görmüşler, cizye mukabilinde kendileriyle sulh akdettiklerini ahaliden istihbar etmişlerdi. Bu mesele kimin tarafından akdedildiği tahkik olundukta, Müslümanlar tarafından bir kölenin bu işi gizlice yaptığı anlaşıldı. Kumandan bir köle tarafından akdolunan sulhu tanımayacağını söyledi ise de, şehir halkı köleyi hür adamdan tefrik etmediklerini beyan etmeleri üzerine, mesele halife Ömere arz ile istisrar ve istizan olundu, ve Ömerden şu cevap alındı: «Müslüman kölelerin sair Müslümanlardan bir farkı yoktur. Onlar tarafından bahşolunan sulh sair Müslümanlar tarafından bahşolunan sulh kadar muteberdir» (*İslâm Tarihi*, c. VII, s. 192).

(4) Meselâ «Korkma!», «Gel!» demekle.

(5) Bundan evvelki notta misal olarak zikredilen sözlere muadil beden hareketleriyle, bilhassa el ve kol hareketleriyle.

(6) İster sulh ister harp vaktinde, meselâ bir müstahkem mevkiin kuşatılmış bulunduğu esnada, olsun, her ne zaman kâfirler, kendi istekleriyle, silâhsız olarak ve husumet kasdetmedikleri aşikâr bulunduğu halde, Müslümanlara gelirlerse, şu karineler delâletiyle eman ister olduklarına hükmedilir; ve Müslümanlar sarahaten eman verseler de vermeseler de emana müstahak olurlar, başka bir muameleye hacet kalmaksızın, bihakkın, emanı ihraz etmiş bulunurlar. Meselâ ticaret zımında İslâm memleketlerine gelen küfar hakkında muamele ve hüküm bu minval üzeredir.

ve istimal olunmak caiz ve meşru olur, başka herhangi bir suretle hareket, gadir yahut hiyanettir (7).

§ 2. — *İslâm hukukunda tâbiyet ve ecnebiyet nasıl tasavvur ve telâkki edildiği.*

İslâm hükûmeti cihanşümüllüğe meyyal bir siyasi taazzuvdur, uzviyettir. Esasları Kur'anda tâyin ve tespit olunmuş bir ve aynı şeriatin veya kanunun hükmüne tâbi olmağa bütün insanları davet eder ve böylece insanların hepsini himayesi altında toplamak ve birleştirmek ister: İslâm hükûmetinin tuttuğu yol, istihdaf ettiği gaye budur.

İslâm, salıklarının kardeş olduklarını ta zuhuru vaktinde ilân etmiştir: «Müslümanlar kardeşirler» (Hücûrat suresi LXIX, âyet 10); Kur'an bu beyaniyle İslâmın cihanşümül mahiyetini ilân etmiştir. Müslümanlar, ister bir İslâm devletin tebaası olsunlar, ister gayrimüslim hükûmetlere tâbi bulunsunlar, aradaki siyasi hudutlara bakılmıyarak, bir tek millet teşkil ederler. Başka bir yerde söylemiş olduğum veçhile (8), Muhammedin tebliğ ve talim ettiği din İbrahim, Musa ve İsa tarafından tebliğ olunmuş olan ve tevhitte, asli akidesi Allahın birliğine imandan, ibaret bulunan dinin insanlar arasında yanlış anlayış ve anlatışlarla ve zamanla uğramış olduğu tahrifler ve tagayyürlerden, ifsat, bozma suretiyle yapılan değiştirmelerden, başkalaştırmalardan, tahliye edilmiş, tashih olunmuş ve tamamlanmış bir şeklidir [ve kendinden evvelki dinleri, şeriatleri neshetmiştir.] Hıristiyanlık, fakat aslındaki [İsanın tebliğ ve talim ettiği olduğu suretteki Hıristiyanlık] da havi olduğu müteaddit itikadî düsturlar sayesinde milletlerarası münasebatı birlik akidesi esasına istinadettirmeğe mükemmelen salık idi. Kilise Orta-Çağ'da bir Hıristiyan milletlerarası cemiyet teşkiline muvaffak olamadı, Haçlılar muharebelerine koyulmakla yapılan sapıklık ve bu muharebelerde muvaffakiyetsizlik olmasa idi belki bu cemiyet cihanşümül olurdu (9). Lyautey'nin sözünü burada da nakletmek isterim. Derdi ki: «Dünyanın beş kıt'ası üzerine yayılmış bulunan İslâm tannan bir davula, sesi uzatıp tınlatan bu âlete ve emsaline, benzer: onda bütün duygular, hareketler, aksülâmeler, fikirler bir lâhzada

(7) *Siyer*, c. 1. s. 100, 104, 105, 108, 116, 118, 119 ve 198; *Maverdî*, v. 79. İşbu etüdün 1. inci kısmında 6 numaralı bende (Muahede) dahi bakınız.

(8) *Giriş*, § 4. İslâmın intişarının mahiyeti ve neticeleri.

(9) Şu esere bakınız: *Georges Scelle, Précis de droit des gens*, kısım 1. s. 291-292.

bir ucdan öbür uca kadar akseder». Ve Pierre Mille'den iktibasla şu sözleri ilâve etmek de isterim: İseviyet âleminde bir davula, sesi uzatıp tınlatan bu âlete ve emsaline benzer, amma bu âlemin benzediği davul daha bölmelidir, çünkü içinden milli dalgalar geçer ve sırf dinî olan dalgaları karıştırabilir... Bu cihanşümüllüğe in'itaf, temayül semavî dinlere, vahiy ile kurulmuş tariklere, mesleklere has değildir; aynı keyfiyet menşei beşerî olan, insanın akıl ve idrakin-den doğan, küremizden, dünyamızdan neşet eden ve sırf içtimai bir mahiyeti haiz bulunan bazı mezheplerde dahi müşahede olunmaktadır, öyle ki İslâm hükûmetinin zamanımızda eşleri bulunmaktadır. Filvaki, bazı hükûmetler kendilerine hareket hattı olmak üzere böyle bir nazariye kurmuş, ona göre yol tutmuşlardır. «Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Birliğinin teşkiline dair beyanname» de deniliyor ki: «Sovyet hükûmetinin yapılışı, *haddizatında milletlerarası olmak haysiyetiyle*, Sovyet Cumhuriyetlerindeki işçi tabakalarını tek bir sosyalist aile teşkili suretiyle birleştirme yolu üzerinde sevkeder»; başka tâbir ve ifade ile bu sözü izah edelim: Bolşevik mezhebine göre, âlem iki fırkaya ayrılmıştır: 1) Sermayedarlar fırkası; 2) «Fukara-i kâsibîn» (10) (prolétaires) fırkası. Bu iki fırkanın bir cümleye inkılâbetmesi memul ve muntazar olup, şöyle ki «III. üncü International» umdelerine uyararak, ikinci fırka mensuplarının yani «fukara-i kâsibîn» in ihtilâf vadisindeki hareketleriyle birinci fırkadan olanları yani sermayedarları ortadan kaldıracaklardır; ve Moskova hükûmeti bu işte «III. üncü International» in vekâletini deruhte etmiş görünüyor. Faşistlik nazarında Romaya tâbi İtalyanlarla başka devletler tâbiyetinde olan İtalyanlar bir görülmekte, faşist dilinde bunlar ayrılmayıp mezcedilmektedir; bundan başka faşistlik naazriyesinde faşist mezhebinin başka memleketlere de sokulup kabul ettirilmesi temayülü görünmektedir. Hitlerizm, mezhebini tervihte daha ileri gidiyor: Berlin hükûmeti yabancı memleketlerde yerli, mahalli hükûmete tâbi, fakat aslen Alman olan ve Alman hükûmetince «*de facto*» (fiilen, bilfiil) tebaa» denilen bir takım şahısları himaye etmekte olduktan başka ecnebi devletler tebaasından fakat aslen Alman olan şahısları millet meclislerine (*Reichstag*) bile âza olarak kabul olunuyor ve bu muameleye karşı bu şa-

(10) [*«Prolétaires»* i «Fukara-i kâsibîn» tâbiriyle tercüme eden ben değilim; bu tâbiri bundan 22 yıl evvel bir Sovyet konsoloshanesinde asılı levhalardan birinde görmüştüm. Ruslar bu tercümeyi hâlâ kullanıyorlar mı? Yoksa bizim türkçemizde yapılan sadeleştirme, bhusus Türkçeleşmeyi onlar da yapıp tâbiri değiştirdiler mi? Bilmiyorum. — A. R. T.

hısların metbuu olan ecnebi devletlerin protestolarına bakılmıyor (11). Müslümanlara gelince, onlar nazarında da âlem ikiye ayrılmıştır: 1) Müslüman memleketler; 2) Müslüman olmıyan memleketler. Memleketler arasında şu ihtilâf ya 1) «hakiki» yahut 2) «manevi» olur. «Hakiki» denilen ihtilâf, ister İslâm devleti ister ecnebi bir devlet tebaasından olsunlar Müslümanların hukukî birliğine şer'an mâni teşkil etmez, ve bu hal onların menfaatlerinedir. Nitekim bir ecnebi devlete mensup Müslümanlar bir İslâm devlete mensup Müslümanlara vâris olabilirler; halbuki bu ecnebi devlet tebaası eğer İslâm dininde olmamış olsalardı tevarüs hakkına malik olmazlardı. Bir Müslüman memleketle bir yabancı memleket arasında harp hali mevcut olmak takdirinde, ihtilâf «manevî» olur. Milletler arasında harp hali artık mutad bir hal olmaktan çıkmış bulunduğundan, aralarında sulh ve dostluk muahedesiyle irtibat olmasa bile, manevî ihtilâf kalkmış bulunmaktadır.

İslâm hukukunda tâbiyet ve ecnebiyet işte beyan olunan surette tasavvur ve telâkki olunur.

İlâveten arzedeyim ki tâbiyet ve ahkâm-ı şahsiye (*statut personnel*) meseleleri — nefsinde saltanatla hilâfeti cemetmiş bulunan — eski Osmanlı padişahlığı ile ecnebi devletler arasında akdolunan muahede şartlarına göre tesviye ve tanzim edilirdi (12).

§ 3. — Yabancıların hukukî vaziyetleri.

Malûm olduğu üzere vaktiyle Japon ve Çin devletlerinin memleketleri yabancılara kapalı idi; İslâm memleketleri bu cihetle oralara benzemeyip, İslâm dininde olmıyan memleketler halkına kapalı

(11) Bu hâdise 1936 senesinde yapılan teşriî intihaplarda vaki olmuştur. [*«De facto tebaa»* öteden beri mevcut olduğunu Hariciyede memurken bir gün dolayısıyla — Alman sefaretinden verilmiş ve elimize geçmiş bir vesika dolayısıyla — öğrenmiştim. Sonra, bazı muahedeler müzakeresi ve imzası için Berline bulunduğum esnada (1916-1917) Alman hükûmeti «*de facto tebaa*» ları olduğunu, hattâ bunlardan memleketimizde 1700 kişi bulunduğunu söylemiştir. Almanyada Herr Hitler devlet ve hükûmet reisliğine geçtikten sonra, resmen başka devletler tâbiyetinde bulunan fakat aslında Alman olanların fiilen Alman tebaası gibi muamele görmeleri keyfiyeti çok vüs'at kesbetmiştir. Aynı vazife ile Viyanada bulunduğum esnada (1918) müteveffa Avusturya-Macaristan hükûmetinin de «*de facto tebaası*» olduğunu ve bu makuleden birçok kişinin memleketimizde bulunduğunu Avusturya murahhaslarından işitmiştim. — A. R. T.]

(12) Etüdümün bu kısmının kâmil surette anlaşılması için Giriş'in 3 üncü bendine (§ 3) müracaat.

tutulması asla vâki olmadığını evvelce söylemiştim (13). Bidayette, İslâm memleketlerine yabancılar evvelden tahdit ve tâyin edilmiş bir vakit imtidadınca oturmak şartıyla kabul olunurlardı. Her ne kadar İslâm memleketine kabul, ikamet müddeti cihetiyle mukayyet, şarta muallâk idiye de, yine bir fütüvvet ve âtıfet eseri olup, zira Orta - Çağ'da, hattâ Yeni - Zamanlar'ın ilk asırlarında bile, Hıristiyan Garp «kâfirler» e, yani Müslümanlara sımsıkı kapalı idi (14). O vakitler yabancı seyyah alelâde bir tacirdi, bir memlekette öbürüne gidiş alelâde ticaret maksadiyle vukubulurdu; İslâm memleketine gelen yabancılar da ekseriya ticaretle meşgul adamlar olduğundan, getirdikleri emtia için gümrük resmi olmak üzere eşyanın kıymetinin yüzde onunu, «öşr» ünü, tediye ederlerdi; fakat tüccar sıfatlarından nazar tecrit edildikte, bu yabancılar memlekette misafir sayılırlar ve hiç bir vergi veya resim vermezlerdi; bu sebeple, ikametleri müddetinin uzaması Beytülmalin zararına olurdu. İkamet müddetinin tahdidi daha başka sebeplerden ileri gelirdi ki bunları birazdan mevzuubahsedeceğim. Bununla beraber, müddet biter bitmez ecnebi kapı dışarı edilmezdi, hemen kolundan tutulup memleket haricine çıkarılmazdı; memlekette çıkması kendisine ihtar edilir ve zimmi-ler (gayrimüslim tebaa) vaziyetine sokulmadan, hukukî muamelece onlara temsil edilmeden evvel kendisine, azimeti için bir mehil daha verilirdi; bahşolunan bu munzam mühlet bile, haddizatında mâkul olduğu halde, uzatılabilirdi. Değil Orta - Çağ'da, onu takibeden devrin ilk asırlarında bile, yabancıların kabullerine ve ikametlerine konulan kayıtların hakka uygunluğu ispat olunabilirdi ve hattâ müspetti. O vakitlerde serseriler, efradı sayılamıyacak derecelerde çok gruplar teşkil ediyorlardı. Gayet kalabalık kabileler halinde ve piskoposların riyasetleri altında giden hacılar bile umumiyet üzere bir

(13) Kısım I. § 1.

(14) İbrahim Hakkı, İstanbul Mekteb-i Hukuk muallimlerinden, *Tarih-i Hukuk-u Beyneddüvel* (Wheaton, un eseri esas ittihaz olunarak telif edilmiştir), İstanbul, 1884, s. 36. 1179 da Latran «Cincile» i (mezhebi meseleleri müzakere etmek üzere episkoposlarla ilâhiyat âlimlerinden mürekkep olarak toplanan fevkalâde ve büyük ruhanî meclis) bütün Garp Hıristiyanlarını Müslümanlarla ticaretten menetmişti. Bu memnuiyet XIV. üncü asrın ortalarına kadar devam edip, ancak bu tarihte bazı mertebe hafifletilmişti; bununla beraber vaki olan tahfipler memnuiyetten cüz'i istisna ile verilen muafiyet ruhsatlarından, mahsus müsaadelerden, ibaretti: (Şuraya bakınız: § 1, § 5). «Esasen bu devirde (X. üncü asır) umumiyetle makbul olan, müsellemler tutulan fikirlere göre, Müslümanlar, «kâfir» olmaları hasebiyle, hukuku âdiye veya müsterekeden bile müstefit değillerdi» (Daru, mezkûr eser, c. I. s. 101).

sürü «habis, şerir adamlardan ve bu makule eşirranın bile en kötü takımından» olup, geçtikleri yerlerde dehşeti tüyleri ürpertir katliâmlar, toptan öldürmeler, yağmalar yapar, mamureleri viraneye çevirir olduklarını Gustave le Bon hikâye eder (15). M. Abelus de diyor (16) ki: «Şüphe yoktur ki hemşerilerimizin XVII. nci asırda Osmanlı ülkesinde bulunan Fransızlar, sureti hareketleri daima kusursuz değildi; konsoloslar bu adamların teessüfe şayan sapıklıklarını Fransaya bildirmekten geri durmuyorlardı... Ekseriyet üzere Fransız tüccar kendi memleketlerinde bir takım müessif sergüzeşterleri olmaktan veya ehliyetsizliklerinden dolayı barınamayıp Şark diyarında talihlerini tecrübe etmek isteyen serserilerdi». O zamanlarda Hıristiyan hükûmetlerin kendi dindaşları olan Hıristiyanlar hakkındaki muameleleri de adalet ve insafın en iptidai kaideleriyle bile telif kabul etmez mahiyette idi. Evvelce hiç bir himayeden müstefit olmıyan ecnebler sonraları kıralların himayeleri altına alınmışlarsa da, bu kiral himayesi kendilerine pahalıya mal oluyordu. Frank kanununca, ecnebinin mirası kirala aitti; Lombard kanunu hükümünce de, meşru erkek evlât olmamak halinde, miras hükümdara geçirdi: bu usul *Jus albinagii* denilen hukuktandı. XV. inci asırda, Fransada ilk kütüphanelerden birini tesis etmiş olan Hermann von Stat-hœn isminde bir Alman Pariste öldüğü zaman, kütüphanesinde bulunan bütün kitapları, «*dorit d'aubaine*» denilen hak (17) namına, hazine alıp temellük etmişti (18). XI. inci asra kadar hiç bir kanunun «*droit d'épave*» denilen ve denizin sahile attığı enkazın, döküntü malların, mahallî hükûmete temlikini mutazammın olan usulün haksızlığını ilân ve zaten felâket görmüş, kazaya uğramış zavallılara reva görülen insafsızca muameleye mücazat tertibettiği görülmemiştir. XVII. nci asırda akdolunan muahedelerin (İngiltere ile Fransa arasında 1713 muahedesi, Prusya ile Birleşik Amerika Devletleri arasında imzalanan 1785 tarihli muahede, ilh...) bu âdetleri menettiğine bakılırsa, bu barbarca âdetlerin zikrolunan tarihlere câri ve mer'i olduğuna hükmetmek caiz olur (19); halbuki Müslüman Şarkta ya-

(15) G. le Bon, mezkûr eser, s. 331-334.

(16) Abelus, *L'Evolution de la Turquie dans ses rapports avec les étrangers* (Türkiyenin ecneblerle münasebetlerinde tekâmülü), Paris, 1928.

(17) Bir adamın, memleketi haricinde yerleşmiş olduğu halde tavattun ettiği mahallin tâbiyyetine girmediği için vefatında mirasının, bulunduğu memleket hükûmetine kalmasını müstelzim olan usul.

(18) Redslob, mezkûr eser, s. 129-130.

(19) Redslob, mezkûr eser, s. 231-232.

bancı, «garip», bu gibi insafa mugayir muamelelerden masundu; ta XV.inci asırdan beri mevcut olan *Kanunname-i Âl-i Osman* veya *Kanunname-i Muhammedi* ki Fatih Sultan Mehmet tarafından ısdar olunmuştu, havi olduğu ahkâmdan bir kısmı da Osmanlı devleti memleketlerinde ölen ecnebinin vârislerinin haklarını kâmil itina ve dikkatle korur hükümlerdi. Zaten bu kanunun zikrolunan hükümlerinin esasları İslâm şeriatinde mevcuttur: Türk padişahı bu esasları Kanunnamesinin hükümlerine tafsilen katmaktan başka bir şey yapmamıştır. Gerek Arapların, gerek Türklerin hükümetleri ve idareleri altında bulunan Müslüman memleketlerinin hepsinde yabancı, «garip», yolcuları, «ibn-üs-sebil» leri meccanen geceletmeğe ve gıdalandırmağa mahsus misafirhaneler açmak âdetti. Meselâ İspanya da Arapların hükümetleri zamanında bütün anayollar üzerinde, kapıları yolculara açık, «menziller», yani umumî misafirhaneler mevcut olup, «ebnâ-i sebil» buralarda meccanen yatırılırlar ve iâşe olunurlardı. Yolculara edilen bu muamele halifenin *mihmanperverliği*, garipler, konuklar hakkındaki kerem ve inayeti idi, ki memleketin bir ucundan öbür ucuna kadar ibzal olunurdu. Eski Osmanlı devleti memleketlerinde de bu kabilden konaklar, imaretler vardı; medreselerdeki «talebe-i ulûm» a imaretlerde meccanen yemek yedirilirdi; imaretler fakirlere de, muhtaçlara da muntazaman yiyecek verirdi. Ta XIII. üncü asırdan itibaren, ecnebi devletler tebaasından Müslüman memleketlerinde seyahat veya ikamet edenler lehinde hükümleri havi olarak bu devletlere ahitnameler bahşolunmuştur. Nitekim Tunus hükümetinin II. üncü Filip zamanında Fransa hükümetine verdiği ahitnamede Tunusta Fransızlara yerlilerin haiz oldukları muafiyetlerin aynı muafiyetler ihsan olunmuş, Tunusta kiliseleri bulunmasına müsaade edilmiş, sair tüccarın Tunusla alışverişleri ne gibi şartlar altında cereyan ediyorsa Fransızların da öylece ticaret etmelerine ruhsat verilmiş idi (20). İşbu etüdün Müslüman memleketlerinde ecnebi konsolosların muafiyetlerinden ve imtiyazlarından bahseden kısmında görüleceği üzere, Osmanlı padişahı I.inci Sultan Mahmut tarafından Fransa kralı XV.inci Louis'ye verilen ahitname, bazı ilâvelerden nazar katolundukta, evvelki kapitülâsyonlar ahkâmından ibaret bulunmuştur, bu ahkâm aynen tekrar ve teyidedilmiştir. Bu ahitnamenin konsoloslara dair olan hükümlerini etüdün mezkûr kısmında hulâsaten beyan ediyorum. Ahdin alelâde ecnebi-

(20) «Müste'minler» İslâm memleketlerinin her tarafında ticaret icra etmekte serbesttirler. *Siyer*, I. 196.

lere, yani konsoloslar gibi resmî sıfatı haiz olmıyan yabancılara, taallûk eden hükümlerinden de burada bahsedeceğim. İlkönce bir noktaya dikkat nazarını celbetmek isterim: I. inci Mahmut zamanında Türkiyenin mülki ve adli idaresi henüz tamamiyle İslâm şeriatı esaslarına göre cereyan etmekte idi ve bu esaslar bir kanunnamede telif ve tevhid edilmiş değildi. [Meselâ her tarafta yalnız mahakim-i şer'îye mevcut ve bunların kazası gayrimahdut olup, henüz mahakim-i nizamiye teşkil edilmemiş idi. Kadıların hükümlerinde daima ittihat olmayıp, meselâ Galata Mahkeme-i Şer'îyesindeki hâkim ile Üsküdar Kadısının, mevzuları birbirinin aynı olan iki dâvada hükümleri başka başka olabilirdi, çünkü iki kadının biri eimme-i mezahipten birinin, öteki kadı diğer bir müçtehit imamın reyini kendince memsek ve mesnet ittihaz etmiş olurdu. Zamane ukalâsının türlü istihzalarına uğrıyan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye her hangi meselede muhtelif içtihatlar, reyler varsa zamana ve halkın muamelâtına en uygun olanı ihtiyar ederek bu karışıklığa nihayet vermişti.] Lâdinîliğe (lâyiklik) ve Garba teveccüh ve temayül edilerek yapılmış olan «Tanzimat» la ıslahat devrinin açılması XVIII. inci asırda vakî olmuştur. Bu sebeptendir ki I. inci Mahmudun zikrettiğim 1740 tarihli ahitnamesi doğrudan doğruya ve tamamiyle «şeriat» tan mülhemdi. 1740 kapitülâsyonunun başlıca hükümlerine gelince, bu ahitnamede beyan olunan hükümlerin bazıları sonraları tahaddüs eden yeni ahvalin tesiri ve ilcasiyle tefsir edilmiştir; binaenaleyh 1740 ahdinin zikredeceğim hükümleri şu tefsirler yapıldıktan sonra aldıkları suretlerde naklolunacaklardır: 1) *Şahsî veya ferdî hürriyet*: Osmanlı devleti memleketlerine girmek ve bu memleketlerde seyahat etmek hususunda tam serbestti. *Mezhebi makuleden mahsus hükümler*: Kudüse giden hacılara, kezalik Kamame denilen Saint-Sépulcre (Kabr-i İsa) kilisesinde bulunan rahiplere asla ilişilmemesi; Fransa tebaasından piskoposların vesairenin Osmanlı memleketlerinde vazifelerini icrada müdahaleye ve mümanaate uğramamaları; Kudüste vesair yerlerde mütemekkin olan ruhban ibadetlerinin icrasında ve kiliselerinin tamiiri hususunda dahlü taarruz olunmaması; vergiden muaf olmaları; mahallinde faslolunamıyan dâvalarının Bâb-ı Âli'ye arz olunması. 2) *Meskenin taarruzdan masuniyeti*: Hükümet memurları bir ecnebinin (21) meskenine girecek olduklarında, konsolosun veya adamının

(21) Bu hulâsada «Fransız» ve «Fransızlar» kelimelerinin yerinde «ecnebi» ve «ecnebiler» kelimelerini kullanıyorum, zira başka ecnebi milletlere mensup şahıslar da aynı imtiyazları haizdiler.

huzuriyle girebilmeleri. *Gemiler* daha geniş mikyasta masuniyete mazhardır. 3) *Vergiden muafiyetler*: bu muafiyetler vasıtasız tekliflere ve bilhassa şahsî vergiye taallük edince, mutlaktır. Bilvasita telâfiye gelince bu hususta ecnebler yalnız gümrük resmi vermekle mükellef olup, bu resim de emtianın kıymetinin yüzde sekizinden ibaretti (22). Gayrimenkuller emlak ve arazi vergisine tâbi olup, fakat pek çok olan müessesat-ı «mezhebiye» ve «hayriye», hususiyle mektepler, hiç bir vergi ve resim vermezler. 4) *Kazai makuleden imtiyazlar*: aynı devlet tâbiyetinde olan veya muhtelif devletler tebasından bulunan ecneblerin kendi aralarındaki dâvalarda Türk mahkemeleri merci olmayıp, bunları fasletmek münhasıran hasım tarafların kendi millî mahkemelerine — konsoloshane mahkemelerine veya memleketlerindeki vazifedar mahkemelere — attir. Taraflarından biri, ecnebi; öteki, yerli olan dâvalar ile bir yerlinin gerek suçlu gerek mutazarrır ve mağdur sıfatıyla ilgili bulunduğu ceza dâvaları Türk mahkemelerine havale olunur, ancak bu dâvaların cereyanı esnasında ve beyan olunan iki takdirden her ikisinde ecnebinin mensup olduğu devlet konsoloshanesi tercümanının veya sefaretinden bir memurun huzuru şarttır. Ecnebinin mahkemeye celbi veya ihzarı lâzımgeldikte, bu muamele ancak tâbi olduğu devlet konsoloshanesi vasıtasıyla yapılır. Eğer ecnebi, muhakemesi neticesinde bir hapis cezasıyla mahkûm olursa, konsolosuna teslim olunur: hükmün infazı konsolosa müretteptir. Eğer bir Türk ticaret mahkemesinin bakaçağı bir dâvada bir ecnebi dahilse bu ecnebinin mensup olduğu konsolos veya elçi tarafından tâyin edilmiş âza bulunmadıkça dâvayı rüyet edemez. Bir ecnebi tacirin iflâsından münteç muameleler, işte yerliler ilgili olsalar bile, müflisin tâbi olduğu devlet konsoloshanesi tarafından ifa olunur (23).

(Devam edecek)

Ahmet Reşit Turnagil

(22) Gümrük resminin yüzde üç nispetinde zamlarla artırılmasına 1907 de devletler muvafakat etmişlerdir, fakat hasılı Rumeli «Velâyat-ı Selâse» tahsis olunmak şartıyla; bu üç vilâyetimizde ecnebi devletlerin «ajan sivil» leri ve sair memurları vardı.

(23) Ahmed Reşid, *La Condition des étrangers dans la République de Turquie* (Türkiye Cumhuriyetinde ecneblerin hukukî vaziyetleri), *Recueil des cours de l'Académie de Droit international de La Haye* (La Haye'de Milletlerarası Akademisinde Verilen Dersler Mecmuası), Paris, 1933, IV. bap I. «Eski hukuk».